

O NEKIM ASPEKTIMA PLANIRANJA PORODICE U SR BiH: RASPRAVE O ABORTUSU I KONTRACENCIJI 1950-ih I 1960-ih¹

Aida Ličina Ramić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
licinaida@gmail.com

Apstrakt: Politika emancipacije žena u jugoslavenskom socijalizmu nakon Drugog svjetskog rata usljed dubokih i kompleksnih socijalnih i ekonomskih preobražaja u društvu proizvela je brojne proturječnosti koje su ostavile posljedice na život i tijelo žene. U radu razmatramo neke aspekte politike planiranja porodice u SR BiH tokom dvije decenije postepene liberalizacije reproduktivnih prava žena, te posljedice koje su proizlazile iz ove politike, prije svega pitanja abortusa, kontracepcije i seksualnog odgoja. Koristeći neobjavljene i objavljene izvore, štampu i literaturu, pratimo tok ovih promjena, rasprave koje su se vodile, ali i prilike i stanje na terenu s ciljem prepoznavanja uzroka i posljedica ovih pojava i njihovog utjecaja na život žene u Bosni i Hercegovini, vrednujući pri tome ukupne društvene, ekonomske i zdravstvene prilike tog vremena.

Ključne riječi: abortus, reproduktivna prava žena, kontracepcija, seksualni odgoj, planiranje porodice, emancipacija žena, zdravstvena zaštita, Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Tuzla

Abstract: Socialist Policy of Women's Emancipation in Yugoslavia after the Second World War, as a result of deep and complex social and economic

¹ Rad predstavlja dio rezultata istraživanja provedenog u sklopu realizacije projekta pod naslovom "Prilog povijesti ženskog društva u Bosni i Hercegovini i modernom dobu: sjećanja žena na socijalizam i njegov kraj", koji autorica realizuje pod pokroviteljstvom Fondacije "Heinrich Böll", Sarajevo.

transformations in society, produced numerous contradictions that left lasting effects on the lives and bodies of women. This paper examines certain aspects of family planning policy in SR BiH during two decades of gradual liberalization of women's reproductive rights, and the consequences that arose from this policy, primarily the issues of abortion, contraception and sexual education. Using primary archival sources as well as numerous published sources, press and literature, we follow the course of these changes, the debates that took place, but also the opportunities and the situation on the ground with the aim of recognizing the causes and consequences of these phenomena and their impact on the life of women in Bosnia and Herzegovina, while evaluating the overall social, economic and health conditions of that time.

Keywords: abortion, women's reproductive rights, contraception, sexual education, family planning, women's emancipation, health care, Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Tuzla

Uvod

Liberalizacija reproduktivnih prava žena u socijalističkoj Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata predstavljala je dio šire emancipatorske politike koja se provodila u duhu idejno-političkih stremljenja tadašnjih vlasti.² Uspostavljeni pravni okviri inicirali su promjenu i redefiniranje društvenih uloga žene, a reproduktivna prava predstavljaju važan segment u razumijevanju tih promjena. Činjenica da je, za razliku od ostalih pravnih odredbi koje definiraju i određuju tok emancipacije žena u Jugoslaviji, proces

² Proces izmjene pravne legislative kojom se definiraju prava i položaj, odnosno status žene u novopostavljenim državnim okvirima nakon 1945. godine dobili su potpuno novi tok i pravac. Ravnopravnost žena utvrđena je *Ustavom*, a kasnije i ostalim pojedinačnim zakonima, kojima su regulirani odnosi u braku između supružnika, u porodici, odnos prema djeci, prema vanbračnoj zajednici i prema vanbračnoj djeci, imovinskim odnosima, u nasljeđivanju i slično. Različitim zakonskim odredbama i formama u pravnom smislu uspostavljeni su novi standardi i odnosi o pravima i položaju žene u javnoj i privatnoj sferi života. Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: Devedesetčetvrta, 1996, 157–159; Vera Gudac-Dodić, "Položaj žene u Srbiji (1945–2000)", u: *Žene i deca. 4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2006, 36–42; Vera Katz, "O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942–1953.", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, br. 40, 146–148.

izmjene i liberalizacije reproduktivnih prava trajao preko dvije decenije, od potpune zabrane u periodu neposredno poslije rata do pune liberalizacije koja je ustanovljena koncem 1960-ih godina, ukazuje na kompleksnost ove teme. Promatranje ženskog tijela, njenog poroda kao nečije svojine, dominantno muževljeve i njegovog roda, ali i vjerske i nacionalne zajednice u predmodernom dobu mijenja se s liberalizacijom reproduktivnih prava u smislu da žena dobija šansu da ostvari kontrolu nad svojim tijelom i procesom reprodukcije.

Politike i prakse kontrole rađanja u Jugoslaviji, pravno reguliranje reproduktivnih prava žena, kao i politika planiranja porodice u jugoslavenskom kontekstu bili su predmet istraživanja nekoliko naučnih studija.³ Sintetski pregled ovih pitanja, ali i šire od toga, u nedavno objavljenoj knjizi pod naslovom *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)*⁴ napravila je beogradska historičarka Ivana Dobrivojević Tomić.⁵ Oslanjajući se na obimnu i raznovrsnu građu, neobjavljene i objavljene izvore, periodiku i brojnu literaturu, ponudila je iscrpan hronološki i tematski pregled ove teme. Odnos države prema reproduktivnim pravima žena, pitanje abortusa, kontracepcije, seksualnog odgoja, rasprave koje su vođene u pravnim, medicinskim ali i širim društveno-političkim krugovima u socijalističkoj Jugoslaviji, uloga i značaj ženskih organizacija

³ Izdvojila bih: Branka Bogdan, *Reproductive regulation in socialist Yugoslavia: a social and cultural history*, doktorska disertacija, Melbourne: Monash University, 2019; Rada Drezgić, “Policies and Practices of Birth Control under the State Socialism”, u: *The History of the Family*, 2010, 15 (2), 191–205.

⁴ Ivana Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)*, Beograd: Arhipelag, 2022, 215 et passim.

⁵ Ivana Dobrivojević Tomić o ovoj temi pisala je i kroz nekoliko radova: “Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974”, u: *Istorija 20 veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2016, br. 2, 83–98; “Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945–1974”, u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2018, XXXVI, br. 1, 119–132; “Trajnost i promena. Abortusna kultura, liberalizacija propisa i pokušaj seksualne edukacije stanovništva Jugoslavije (1918–1991)”, u: *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019, LVIX, br. 3, 113–130; “Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i reproduktivno zdravlje u socijalističkoj Jugoslaviji”, u: *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, Beograd: SANU, 2019, LXVII, 2, 309–323.

(Antifašistički front žena – AFŽ, Saveza ženskih društava – SŽD, Konferencije za društvenu aktivnost žena – KDAŽ) u ovim pitanjima neke su od tema koje Dobrivojević Tomić otvara i nudi jedan širi jugoslavenski okvir za razumijevanje navedene problematike. Ipak, jasno se vidi da postoje duboke razlike na republičkim, pokrajinskim, pa i lokalnim razinama koje svakako trebaju biti predmet daljih istraživanja. Prilog tome je i članak koji su u koautorstvu objavile Chiara Bonfiglioli i Sara Žerić pod naslovom “Debating Abortion and Contraception in Socialist Yugoslavia: A Microhistorical Perspective”.⁶ Ovaj rad predstavlja prilog za razumijevanje i sagledavanje rasprava o pitanjima abortusa i kontracepcije u SR Hrvatskoj tokom 1960-ih godina, ali istovremeno pruža pregled primjena ovih politika i praksi na mikronivou kroz komparativno istraživanje na primjeru lokalnih sredina – općina Karlovac i Varaždin.

Budući da se u bosanskohercegovačkoj historiografiji do sada o pitanju prekida trudnoće, kontracepciji i planiranju porodice nije pisalo, cilj ovog rada jeste da predstavimo primjenu nove pravne regulative kojom se uređuju reproduktivna prava žena na prostoru Bosne i Hercegovine nakon 1945. godine. Nastojat ćemo ukazati na probleme i izazove u njenoj provedbi, rasprave koje su vođene o ovoj temi, ali i kroz konkretne primjere predstaviti pregled stanja na terenu, te pokazati kako su se nove prakse promovirale, primjenjivale i odražavale na svakodnevni život bosanskohercegovačke žene. S obzirom da su se o ovome pitanju u najvećoj mjeri rasprave vodile u okviru ženskih socijalističkih organizacija – SŽD a kasnije KDAŽ, pri kojima su osnivana posebna tijela za brigu o ovim pitanjima, te da su predstavnice tih organizacija inicirale šire diskusije o ovim temama, u istraživanju se prvenstveno oslanjam na arhivsku građu SŽD BiH, KDAŽ BiH, kao i Koordinacionog odbora o ovim pitanjima koje je djelovalo pri KDAŽ BiH, kao i KDAŽ Jugoslavije. Budući da je arhivska građa SŽD BiH i KDAŽ BiH nesređena i nepotpuna, veoma važan izvor za rekonstrukciju

⁶ Chiara Bonfiglioli, Sara Žerić, “Debating Abortion and Contraception in Socialist Yugoslavia: A Microhistorical Perspective”, u: *Narodna umjetnost*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2023, sv. 60, br. 1, 147–162.

teme predstavljao je i časopis *Nova žena*, koji je bio službeno glasilo ovih organizacija. Redakcija časopisa redovno je pratila sve aktivnosti organizacije i o njima izvještavala, donoseći često intervjuje, nove informacije, ali i reportaže o stanju na terenu. Uz navedeno, važan izvori su i statistički godišnjaci, ali i drugi objavljeni izvori i materijali o ovom pitanju. Ovaj rad predstavlja prilog za razumijevanje povijesti bosanskohercegovačke žene u socijalizmu kao i iscrpan istraživački doprinos sagledavanju pitanja socijalističke emancipacije žena u BiH kroz analizu politike liberalizacije reproduktivnih prava, kao i njene primjene u društvenoj praksi.

Proces liberalizacije reproduktivnih prava žena u Jugoslaviji kroz analizu izmjene legislative kojom se ovo pitanje uređivalo

Politika emancipacije žena u socijalističkoj Jugoslaviji i u SR Bosni i Hercegovini tokom prve dvije decenije obilježena je izmjenama postojećih i donošenjem novih zakona kojima je trebalo, između ostalog, omogućiti ženama da odlučuju o svome reproduktivnom zdravlju. Sve do početka 1950-ih godina na snazi je bila zabrana abortusa, tačnije do 1952. godine, kada je donesena *Uredba o postupku za vršenje dozvoljenog pobačaja (Službeni list FNRJ 4/52)*, kojom su najprije utvrđeni medicinski, moralno-etički i socijalno-medicinski razlozi, s tim da su socijalni razlozi razmatrani ako su bili u vezi s medicinskom indikacijom.⁷ Iako su predstavljali tek djelimičnu legalizaciju prekida trudnoće, ovi propisi bili su prvi korak ka liberalizaciji pobačaja koja će uslijediti u narednim godinama. Poslije donošenja ove *Uredbe* rasprave o pitanju abortusa su nastavljene. Tokom 1950-ih broj pobačaja se povećao, ali istovremeno, usprkos djelimičnoj legalizaciji, povećao se i broj ilegalnih, odnosno kriminalnih pobačaja. Zbog velikog broja negativnih posljedica ovih pobačaja, koji su u nekim slučajevima završavali i smrtnim ishodom, vlasti su 1960. godine donijele novu *Uredbu o uslovima i postupku za dozvoljavanje pobačaja (Službeni list FNRJ 9/60)*, kojom su uslovi za dozvoljavanje pobačaja prošireni i socijalnim

⁷ I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 123, 124.

indikacijama. O pobačaju su odlučivale komisije, prvostepene i drugostepene, u kojima su pored medicinskih radnika učestvovali i socijalni radnici čiji je zadatak bio da pomognu u lakšem donošenju odluke kada su u pitanju socijalni razlozi za odobravanje pobačaja. S obzirom da socijalne indikacije nisu bile precizno definirane, primjena i provedba ove *Uredbe* u praksi varirala je usljed dubokih društveno-ekonomskih i kulturoloških razlika od republike do republike, pa čak i na lokalnim razinama. To je dovelo do daljeg povećanja broja ilegalnih abortusa, ali i do postepene liberalizacije “socijalnih indikacija” u radu komisija do konca 1960-ih godina. Provođenje nove *Uredbe* tokom 1960-ih pratile su stalne diskusije o društvenom problemu povećanja broja abortusa, te pitanju preventivnih djelatnosti, odnosno o kontracepciji, ali i odgojnom radu, te pitanju eventualnih izmjena *Uredbe*. U novembru 1963. godine u Beogradu je održano veliko *Savjetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije* na kojem su se okupili najistaknutiji medicinski stručnjaci iz zdravstvenih institucija svih republika, predstavnici vlasti, kao i predstavnici različitih društveno-političkih organizacija.⁸ Iako su mišljenja predstavnika medicinske struke bila suprotstavljena, kao i mišljenja predstavnika vlasti, u konačnici nakon *Savjetovanja* bilo je jasno da do pooštavanja odredbi *Uredbe* neće doći. Tome su doprinosili stavovi vladajućih struktura koji su branili *Uredbu* i davali podršku slobodnijem tumačenju “socijalnih indikacija” kod odobravanja prekida trudnoće, iz praktičnih razloga, kako historičarka Dobrivojević Tomić navodi, jer je ova praksa bila neka vrsta “socijalnog ventila”.⁹

“Epidemija” abortusa se širila, legalni broj prekida trudnoće rastao je iz godine u godinu, a njih je neumoljivo pratio i broj ilegalnih abortusa. Prema zvanično zabilježenim statistikama iz 1963. godine, broj pobačaja u SFRJ iznosio je 215.063 (artificijelnih i dovršenih)¹⁰, a 1967. ovaj broj porastao je

⁸ *Savjetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije*, Beograd: Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, novembar 1963.

⁹ I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 163, 164.

¹⁰ “Artificijelni pobačaji” su pobačaji koji se vrše u medicinskim ustanovama kroz hirurški medicinski zahvat. Pod “dovršenim pobačajima” misli se na spontane i kriminalne pobačaje.

na 276.249 (artificijelnih i dovršenih) pobačaja.¹¹ Sigurno je značajan broj i onih ilegalnih pobačaja koji nisu zabilježeni u ovim statistikama. Ovakvoj situaciji uveliko su doprinosile teške i složene socijalne i ekonomske prilike u zemlji, naročito u pojedinim dijelovima federacije, nerazvijena zdravstvena mreža, neprosvijećenost stanovništva, neprihvatanje kontracepcije kao savremenog načina kontrole trudnoće, ali i mnogi drugi razlozi.

Diskusije o ovom pitanju nastavile su se tokom 1960-ih godina između pravnih eksperata, ali i medicinskih radnika; u sve se uključila i šira zainteresirana javnost, organizirane su i ankete u dnevnoj štampi na temu “Šta mislite o pobačaju”.¹² Rasprave su se vodile oko pitanja da li trenutne zakonske odredbe treba pooštriti ili dodatno liberalizirati. Konačno, koncem 1960-ih one su dobile epilog najprije u donošenju *Rezolucije o planiranju porodice*, koja je usvojena na zasjedanju Savezne skupštine 1969. godine, a potom je uslijedilo usvajanje *Opšteg zakona o prekidu trudnoće* (*Službeni list SFRJ* 20/69). Usvajanje *Rezolucije* predstavljalo je prvi korak ka potpunoj liberalizaciji prekida trudnoće; njome su jasno definirani novi stavovi protagonista jugoslavenske socijalističke politike u planiranju porodice te u smislu “slobodnog roditeljstva”, odnosno prava roditelja da sami odlučuju o broju djece i razmaku među porođajima. Ovim procesima prethodilo je pristupanje SFRJ kao aktivnog člana Međunarodnoj federaciji planiranog roditeljstva – MFPP (International Planned Parenthood Federation – IPPF) 1967. godine. Važno je napomenuti da su na unutarpolitičkom planu na ovom pitanju aktivno radile predstavnice ženske organizacije pri Socijalističkom savezu radnog naroda (SSRN) Konferencije za društvenu aktivnost žena (KDAŽ), kao i članovi Odbora za planiranje porodice, koji su od sredine 1960-ih godina lobirali za liberalizaciju abortusa usljed posebno složenih uslova za prekid trudnoće za veliki broj žena širom Jugoslavije, o

¹¹ Podatke je iznijela u svojoj knjizi I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 152, na osnovu podataka koje je prikupio Savezni zavod za zdravlje.

¹² Godine 1967. godine u dnevnom listu *Borba* pokrenuta je anketa “Šta mislite o pobačaju”. Ivana Dobrivojević Tomić u svojoj knjizi prati rezultate ankete. Više: I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 167.

kojima će biti govora i u ovom radu.¹³ Konačno, donošenjem Općeg zakona o prekidu trudnoće (*Službeni list SRJ* 20/1969) priznate su sve indikacije za prekid trudnoće. Na osnovu ovog zakona sve republike i pokrajine mogle su donijeti i svoje dopunske propise o ovom pitanju, a SR BiH 1970. godine to je učinila posebnim *Zakonom o prekidu trudnoće (Službeni list SR BiH* 32/1970).¹⁴ Ovo pitanje postalo je i ustavna kategorija donošenjem *Ustava SFRJ* iz 1974. godine, kojim je definirano da je “Pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju dece. Ovo pravo se može ograničiti samo radi zaštite zdravlja” (*Ustav SFRJ, Beograd, Službeni list, 1974*). Ova odredba prenesena je i u republičke ustave,¹⁵ te je u istom obliku prenesena i u *Ustav SR BiH* (član 202).¹⁶ Nakon donošenja *Ustava* zakonsko pravo da se ovo pitanje bliže uredi prešlo je u nadležnost socijalističkih republika i autonomnih pokrajina. Svi propisi koji su doneseni do tada postepeno su zamijenjeni novim, a u SR BiH *Zakon o uslovima i postupku za prekid trudnoće* usvojen je 1977. godine (*Službeni list SR BiH* 29/1977).

¹³ B. Bogdan, *Reproductive regulation in socialist Yugoslavia*, 206 et passim; C. Bonfiglioli, S. Žerić, “Debating abortion and contraception in socialist Yugoslavia”, 151, 152.

¹⁴ Osim Bosne i Hercegovine posebne zakone donijele su i SR Srbija, SAP Kosovo i SAP Vojvodina. Više: Mira Alinčić, “O planiranju porodice u SFRJ s pravnog aspekta”, u: *Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji*, Beograd: Institut društvenih nauka, Centar demografskih istraživanja, 1980, 159.

¹⁵ Ovaj član prenesen je u sve republičke i pokrajinske ustave, s tim da je samo u *Ustavu SR Slovenije* on bio drugačije formuliran u čl. 233: “Pravica človeka je, da svobodno odloča o rojstvu otrok. Ta pravica se lahko omeji samo iz zdravstvenih razlogov. V zvezi z uresničevanjem te pravice zagotavlja družbena skupnost potrebno izobrazbo ter ustrezno socialno varstvo in zdravstveno pomoč v skladu z zakonom”, odnosno: “Ljudsko je pravo da slobodno odlučuje o rađanju djece. Ovo pravo može biti ograničeno samo iz zdravstvenih razloga. U vezi sa ostvarivanjem ovog prava, društvena zajednica pruža neophodnu edukaciju i odgovarajuću socijalnu zaštitu i medicinsku pomoć u skladu sa zakonom.” Ovaj dodatak obavezivao je državu da osigura i adekvatnu zdravstvenu zaštitu u navedenim slučajevima. Više: Sara Rožman, “Geneza pravice do umetne prekinitve nosečnosti v nekdanji Jugoslaviji”, u: *Ars & humanitas: revija za umetnost in humanistiko*, Ljubljana: Filozofski fakultet, Univerzitet u Ljubljani, 2009, 3 (1–2), 312.

¹⁶ I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 169–176; *Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine sa ustavnim amandmanima I-IV*, Sarajevo: Republička pravna biblioteka, 1978, 98, čl. 202.

Položaj žene nakon 1945. u svjetlu društvenih i ekonomskih prilika u SR BiH

Političke, ekonomske i društvene norme koje su uspostavljene nakon 1945. godine u novim idejno-političkim okvirima, formiranjem FNRJ/SFRJ, preslikane su i na NR/SR Bosnu i Hercegovinu, koja je bila ravnopravna federalna jedinica u novoj državnoj zajednici. Ipak, njen budući razvoj bio je određen i naslijeđenim prilikama u zemlji koje su oblikovane višestoljetnim historijskim hodom Bosne i Hercegovine, a regionalne razlike diktirale su tempo i razvoj i ostalih republika i pokrajina. S obzirom da će u ovom radu, kao što je u uvodu već navedeno, biti govora o pitanju reproduktivnih prava žena, odnosno o pitanju abortusa i kontracepcije i raspravama koje su vođene o tome na nivou SR BiH u periodu 1960-ih godina, odnosno u vrijeme intenzivnih debata tokom procesa liberalizacije prekida trudnoće, važno je ukazati na društveni i ekonomski položaj Bosne i Hercegovine, a s tim u vezi i bosanskohercegovačke žene, koji je bio determiniran novim pravnim i idejno-političkim okvirima u to vrijeme, ali i naslijeđenim prilikama.

Nakon Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina ubrzano je ušla u procese opće modernizacije, koji su se ogledali u ekstenzivnoj industrijalizaciji i urbanizaciji, procesima koji su doveli do naglog privrednog preobražaja društva i do promjene u strukturi stanovništva.

Dominantno agrarne djelatnosti zamjenjuju industrija i tercijarne grane proizvodnje, usljed čega opada procenat poljoprivrednog stanovništva. Međutim, iako je poljoprivredna djelatnost slabila, zbog zapošljavanja dijela seljaka kao nekvalificirane radne snage u drugim privrednim djelatnostima isti su uglavnom i dalje nastavili živjeti na selu. Zato smanjenje udjela poljoprivrednog stanovništva nije ni izbliza pratilo smanjivanje broja seoskog stanovništva.¹⁷ Odlazak muške radne snage u gradove posljedično je

¹⁷ U BiH 1961. godine od ukupnog broja stanovništva 50,2% činilo je poljoprivredno stanovništvo, što je u odnosu na 1948. godinu značajno manje kada je zabilježeno 73,8% poljoprivrednog stanovništva; na osnovu popisa 1961. godine seosko stanovništvo činilo je 79% od ukupnog broja stanovnika, za razliku od 1948. godine, kada je seosko stanovništvo činilo 85,7% od ukupnog

doprinosio senilizaciji i feminizaciji sela. Žene na selima preuzimale su najveći dio obaveza, pa i “muških” poslova, ne samo oko domaćinstva već i na imanju. Međutim, promjene nisu prodirale u sve pore seoskog stanovništva. Seoski način života puno teže i sporije se modernizirao i prilagođavao novim promjenama. U drugoj polovici 1950-ih u Bosni i Hercegovini i dalje je bilo preko 200.000 domaćinstava s ognjištem kao najprimitivnijim oblikom načina života.¹⁸ Infrastrukturno selo nije bilo na nivou razvoja koji bi osigurao lakše kretanje i povezivanje s razvijenim i urbanim sredinama i omogućio modernizacijskim procesima da brže utječu i na njegov preobražaj, zbog čega ovi prostori u tom periodu i dalje ostaju na samim marginama.

Neposredno poslije rata preko 70% stanovništva u SR BiH bilo je nepismeno. Prvim popisom stanovništva 1948. godine u BiH je zabilježeno 44,9% nepismenih stanovnika (misli se na cjelokupno stanovništvo starije od deset godina).¹⁹ Zahvaljujući intenzivnim akcijama opismenjavanja nakon Drugog svjetskog rata zabilježen je određeni uspjeh na ovom polju, na što ukazuju i navedeni podaci. Ipak, ono što je simptomatično u ovom procesu jeste da je i dalje izrazito visok procenat nepismenih žena kojih je

broja stanovnika. Više: Joko Sparavalo, “Deagrarizacija – osnov socijalne i prostorne pokretljivosti stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu poslije Drugog svjetskog rata”, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za historiju, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, 366, 381; Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina 1945-1953. godine*, Sarajevo: Tešanj, 2000, 15, 16, 82; Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine (dalje: SSRN BiH), Konferencija za pitanje društvenog položaja žena BiH (dalje: KDAŽ BiH). “Iskustva i rezultati u ostvarivanju društveno-ekonomskog i ustavnog položaja žene u SRBiH”, Sarajevo, juni 1983. (nesređena građa).

¹⁸ “200.000 domaćinstava još se služe ognjištem”, *Nova žena*, br. 6, septembar 1955, 17.

¹⁹ Popisom stanovništva 1948. godine, popisnicom u rubrici *pismenost* prikupljali su se podaci o osobama koje su starije od 1940. godine i to da li: a) čita i piše (pismena); b) samo čita (polupismena) i c) nepismen. Na koncu, u konačnoj obradi podataka u obzir su uzeti podaci prikupljeni samo od osoba koje su starije od deset godina, a kod pismenosti formirane su samo dvije grupe: a) pismena i b) nepismena lica. S obzirom da se popis stanovništva 1948. godine odvijao u vrijeme najveće propagandne aktivnosti na opismenjavanju stanovništva, jedan dio nepismenog stanovništva izjašnjavao se kao pismen za vrijeme popisa kako bi izbjegli obavezu pohađanja tečajeva za opismenjavanje. Više kod: Semir Hadžimusić, *Pismeni graditelji socijalizma. Opismenjavanje stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu obnove (1945–1948)*, Tuzla: JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 2023, 255. et passim.

1948. godine bilo 59,3%. Pri tome se misli na nepismene žene u ukupnom broju ženskog stanovništva starijih od deset godina. Bosna i Hercegovina time je držala neslavan rekord po broju nepismenog stanovništva u odnosu na sve ostale republike.²⁰ Taj procenat se u narednim godinama postepeno smanjivao, ali je i dalje bio visok, naročito kada je u pitanju ženska populacija. Tako je prema popisu stanovništva 1953. godine u SR BiH zabilježeno 40,2% nepismenog stanovništva, od čega je nepismenih žena bilo 57%, a usporedbe radi nepismenih muškaraca 21,8%. Ukupno nepismenog stanovništva prema popisu iz 1961. godine bilo je 32,5%, od čega žena 47,8% a muškaraca 16%. Broj nepismenih žena u odnosu na broj nepismenih muškaraca u analiziranom periodu kontinuirano je bio dva do tri puta veći. Potpuniju sliku niske pismenosti i osnovne obrazovanosti najvećeg broja ženske populacije u Bosni i Hercegovini u prve dvije decenije nove vlasti zaokružuju i podaci da je 1953. godine 80,7% žena bilo bez škole ili s tri razreda osnovne škole, a taj procent 1961. godine iznosio je 66,3%.²¹ Stoga je jedan od prioriteta novog režima bio i borba protiv nepismenosti stanovništva, te su u prvim godinama poslije rata intenzivno organizirani i brojni tečajevi opismenjavanja koje su vodile socijalističke društveno-političke organizacije.²² Na polju opismenjavanja žena do sredine 1950-ih godina najveću i najznačajniju ulogu imala je ženska organizacija Antifašistički front žena (AFŽ). Analfabetske tečajeve kasnije su zamijenile dvogodišnje radničke škole, a početkom 1960-ih uveden je sistem osnovnog obrazovanja odraslih. Premda je sistem osnovnog obrazovanja bio obavezan i ustavom garantiran za sve građane, te se razvijao brzo zahvaljujući stalnom širenju mreže osnovnih škola, ali i obrazovanju učiteljskog kadra, i dalje je

²⁰ Ispred SR BiH po broju nepismenog stanovništva starijeg od deset godina na osnovu popisa iz 1948. godine bila je jedino pokrajina Kosovo sa 62,5% nepismenog stanovništva, od čega 78,4% žena. Primjera radi, u istom periodu SR Crna Gora imala je 26,4% nepismenog stanovništva (37,1% žena), SR Hrvatska 15,6% (21% žena), SR Makedonija 40,3% (53,9% žena), SR Slovenija 2,4% (2,5% žena) i SR Srbija 26,8% (37,6% žena). Izvor: *Jugoslavija 1945–1964. Statistički pregled*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1965, 52.

²¹ *Žena u društvu i privredi Jugoslavije. Statistički bilten br. 298*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1964, 12–14.

²² S. Hadžimusić, *Pismeni graditelji socijalizma*, 109. et passim.

opstajala praksa izbjegavanja slanja ženske djece u školu, naročito u zabačenim seoskim sredinama. Zabilježeni su slučajevi kada su članovi školskih odbora pojedinih mjesta sredinom 1950-ih godina predlagali da se ženska djeca ne šalju u škole.²³ Bilo je evidentno da najveći broj roditelja iz seoskih sredina žensku djecu šalje na školovanje samo tokom četiri razreda osnovne škole. U pojedinim mjestima kao što je općina Novi Travnik, gdje je već sredinom 1960-ih postojala mreža osnovnih škola, zapaženo je da opada broj ženske djece u višim razredima osmogodišnjih škola. To je, prema nekim svjedočenjima, dovelo do toga da i tih godina među mlađom generacijom i dalje ima dosta nepismenih, tim više jer je obustavljena poslijeratna praksa održavanja tečajeva za opismenjavanje.²⁴ Ovakav odnos prema školovanju ženske djece bio je oblikovan naslijeđenim patrijarhalnim i tradicionalnim stavovima i uvjerenjima da se žena treba zadržati u okvirima privatne sfere, te da njena djelatnost i participacija u sekularnom, javnom prostoru i obrazovnom procesu ima negativne reperkusije po njen moral, ali i činjenicom da su ženska djeca, naročito u seoskim sredinama, činila važan dio radne snage seoskog domaćinstva.²⁵

Istovremeno, zaposlenost žena u socijalizmu stalno je rasla, pa su tako od 1952. godine žene činile tek 14,9% radne snage u zemlji, a početkom 1970-ih godina žene čine 26,1% ukupne radne snage. Važno je napomenuti da je većina žena zaposlenje pronalazila u većim gradskim industrijskim centrima, te da se ženska snaga uglavnom profilirala prema “ženskim zanimanjima”, u obrazovanju, ugostiteljstvu, zdravstvu i slično, odnosno u zanimanjima koja su predstavljala produžetak njihovih obaveza u porodici i domaćinstvu.²⁶ Također, u velikoj mjeri žene su zapošljavane kao

²³ Aida Ličina Ramić, “Nova ženska organizacija – Savez ženskih društava BiH”, u: *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung, 2023, 194.

²⁴ “Moraju se pronaći snage koje će likvidirati nepismenost”, *Nova žena*, br. 5, maj 1965, 6.

²⁵ *Aktuelni problemi obrazovanja i vaspitanja u Bosni i Hercegovini. Pripremni materijal za šesti kongres SSSR BiH*, Sarajevo: Politička biblioteka, 1965, 29, 30.

²⁶ Zilka Spahić Šiljak, *Žene, religija i politika. Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*, Sarajevo:

nekvalificirana radna snaga i to u sekundarnom proizvodnom sektoru kao što su tekstilna, kožna ili duhanska industrija. To su uglavnom bili poslovi s nižim ličnim prihodima u kojima su uslovi rada bili otežani, a samim time i ukupan društveni standard bio je niži.²⁷

Zaposlene žene i dalje su u najvećoj mjeri obavljale sve obaveze u kućanstvu i oko djece. Prema širokoj anketi o zaposlenim ženama iz 1958. godine,²⁸ zabilježeno je da su žene u BiH poslove u domaćinstvu i brigu o djeci u najvećem procentu obavljale same, pa tako od ukupno anketiranih 50,4% radnica i 40,9% službenica brigu o djeci obavljaju same, dok u ostalim slučajevima imaju pomoć muža i ostalih članova domaćinstva. Iako to nije navedeno u anketi, može se zaključiti da ako je u pitanju zadružna porodica, onda u tom slučaju pomoć opet pružaju žene. Poslove u domaćinstvu žene u velikom procentu također obavljaju same; samo 31,9% anketiranih žena imaju pomoć drugih za neke od poslova. Korištenje javnih servisa i različitih usluga većini žena bilo je nepoznato i nisu ih koristile, a mnogima to nisu dozvoljavale materijalne mogućnosti, pa tako samo 1,1% anketiranih radnica i 7,9% anketiranih službenica koristi usluge servisa u to vrijeme.²⁹ Prilike bez sumnje nisu bile bolje ni u kasnijem periodu, jer sistem “podruštvljavanja funkcije domaćinstva” kroz organizaciju različite vrste servisa, društvene ishrane, jaslica i vrtića za djecu kao oblik pomoći zaposlenoj ženi nije nikad zaživio u punom kapacitetu, ali tehnološki napredak

Internacionalni multireligijski i interkulturni centar IMIC, Zajedno, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije – CIPS Univerziteta u Sarajevu, Transkulturalna psihosocijalna obrazovna fondacija TPO, 2007, 148, 149.

²⁷ ABiH, Fond: SSRN BiH, KDAŽ BiH, “Informacija o zapošljavanju žene u SR BiH”, decembar 1981. (nesređena građa).

²⁸ Ovu anketu napravio je Savezni zavod za statistiku uz saradnju s Republičkim zavodom za statistiku SR BiH 1958. godine na inicijativu Saveza sindikata Jugoslavije i Saveza ženskih društava, a s ciljem da osvijetle različite aspekte života zaposlenih žena. Provedena je kroz 62 mjesta gradskog karaktera, odnosno u svim republičkim centrima, kao i većim gradovima, sreskim centrima. Uzorak je obuhvatio 29.051 zaposlenu ženu u Jugoslaviji, odnosno 4,61% svih zaposlenih žena u zemlji. U SR BiH anketirano je 3.702 žene.

²⁹ *Anketa o zaposlenim ženama 1958. Statistički bilten 155*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, novembar 1958, 90, 92.

i povećanje broja aparata u domaćinstvu (mašina za veš, usisivač i slično) donikle su olakšali obavljanje svakodnevnih poslova u domaćinstvu.³⁰ Uz posao, brigu za domaćinstvo i djecu ženi jedva da je ostajalo nešto vremena za “slobodne” aktivnosti ili eventualno društveno-politički rad.³¹ Svim navedenim želim ukazati da uspostavljena jednakost žena *de iure* u praksi nije mogla u kratkom vremenu zaživjeti u *novom* društvu u kojem su odnosi između muškaraca i žena, posebno u privatnoj sferi života, bili duboko determinirani naslijeđenim patrijarhalnim i konzervativnim načinom života i razmišljanja.

Radikalne promjene koje su inicirane odozgo usljed ubrzane modernizacije zemlje u duhu socijalističke ideologije nisu doprinijele jednako dosljednoj emancipaciji društva koje je stara shvaćanja o položaju i ulozi žene jednostavno prilagodilo novim društvenim prilikama.

Liberalizacija propisa o reproduktivnim pravima žena 1950-ih i društveni izazovi njihove provedbe

Nakon donošenja *Uredbe o postupku za vršenje dopuštenog pobačaja* 1952. godine, o kojoj je bilo riječi ranije u ovom radu, a kojom su utvrđeni medicinski, moralno-etički i socijalno-medicinski razlozi za dozvoljavanje pobačaja, otvoren je proces postepene legalizacije abortusa u jugoslavenskom društvu, a ova praksa zaživjela je i u NR/SR BiH. Iako tokom 1950-ih godina nisu vođene posebne statistike o broju pobačaja, dostupni podaci, uglavnom sporadično sačuvani, ukazuju da je praksa prekida trudnoća bila veoma rasprostranjena. Naprimjer, zabilježeno je da je broj pobačaja samo na bolničkim odjeljenjima u Sarajevu tokom 1953, 1954. i 1955. godine dostigao broj izvršenih porođaja, a već 1958. godine bilježila su se dva pobačaja na jedan porođaj.³² Pri analizi ovih podataka također treba

³⁰ A. Ličina Ramić, “Nova ženska organizacija”, 189–191; Lea Horvat, “Od ‘doživotnog strogog zatvora’ do kućanskih poslova ‘bez velikog napora’”, u: *Kontinuiteti i inovacije*, Zagreb – Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile, 2021, 29–53.

³¹ Z. Spahić Šiljak, *Žene, religija i politika*, 148, 149.

³² “Socijalna indikacija i pobačaj”, *Nova žena*, br. 9, januar 1956, 8, 9, 20; Dr. Berić Marko, “U sretnom materinstvu leži budućnost djeteta”, *Nova žena*, br. 7-8, jul-august 1958, 26, 27.

imati u vidu da u to vrijeme veliki broj porođaja u BiH nije obavljan u zdravstvenim ustanovama i da je, primjera radi, 1957. godine samo 22,5% porođaja izvršeno u zdravstvenim ustanovama, te da je u BiH radilo ukupno 18 ginekologa specijalista, što znači da je na jednog ginekologa dolazilo 64.000 žena.³³ Ono što je bilo simptomatično jeste da je veliki broj pobačaja započet nasilno, a žene su dovođene u bolnicu onda kada im je život već bio ugrožen. U Tuzli je u periodu od 1958. do 1960. godine na Ginekološko-akušerskom odjeljenju zabilježeno 2.592 ilegalno provocirana pobačaja, od kojih je 305 žena primljeno s visokom temperaturom, a za 400 žena morala je biti uključena hitna transfuzija krvi. Vjerovatno je broj ovih pobačaja bio i veći jer mnogi su bez komplikacija završeni kod kuće, kod nadriabica i u privatnim ilegalnim ljekarskim ordinacijama. Među pacijenticama zabilježen je veliki broj žena koje su dolazile sa sela, a skoro pola njih već su ranije imale između jednog i šest pobačaja.³⁴

Sve navedeno bilo je posljedica tek djelimične liberalizacije abortusa, odnosno nepriznavanja socijalnih indikacija za dozvoljavanje prekida trudnoće. Pitanje koje ostaje otvoreno jeste koliko je nasilnih pobačaja izvršeno a da uopće nisu registrirani. Da je povećanje broja (i)legalnih abortusa počelo predstavljati društveni problem, govori i činjenica širokih (javnih) diskusija, posebno u Sarajevu, koje su dovele do toga da *Savjet za narodno zdravlje i socijalno staranje NR BiH* 1956. godine formira posebnu komisiju koja je imala zadatak da svestrano razmotri ovo pitanje, te je u okviru ove komisije pokrenuto i pitanje rasprave o socijalnim indikacijama za dozvoljeni pobačaj. Neki od osnovnih zaključaka odnosili su se na potrebu jasnijeg definiranja socijalnih indikacija za odobravanje pobačaja. Ocjena je bila da se u "duhu Uredbe" pobačaj dozvoli ženama koje su tek rastavljene,

³³ *Žena u društvu i privredi Jugoslavije*, 79; "Šta pokazuju brojevi statističkih pregleda", *Nova žena*, br. 11, novembar 1959, 2, 3, 21.

³⁴ N. Trifković, "Kriminalni abortusi na materijalu Ginekološkog odjeljenja Opšte bolnice Tuzla u 1958, 1959. i 1960. godini". Usmeno saopštenje na sastanku Društva ljekara Tuzle i Ginekološko-akušerske sekcije Bosne i Hercegovine 1964. godine. Prema: Nisveta Alispahić, "Socijalni, medicinski i demografski aspekti planiranja porodice u Tuzli i okolini", doktorska disertacija, Tuzla: Univerzitet u Tuzli, Medicinski fakultet, 1989, 205.

a već opterećene velikim brojem djece, ženama s manjim prihodima koje su bolesne, s nezaposlenim suprugom, ili s bolesnom djecom, ili bolesnim ili iznemoglim roditeljima. Dalje, pobačaj bi bio dozvoljen ženama čija je radna sposobnost umanjena usljed fizičkih nedostataka ili ženi koja je već opterećena velikim brojem djece, a briga za izdržavanje zbog narušenih bračnih odnosa bila je samo na njoj. U obzir su uzete i žene koje se nalaze u teškim prilikama, žene s velikim brojem djece koje su zaposlene, ili s nedovoljnim prihodima, ili se nalaze u stambenim neprilikama, izrazito opasnim po zdravlje njihovo ili njihove djece, ili imaju muža alkoholičara, psihičkog bolesnika i slično. Iako su socijalne indikacije široko utvrđene, ostaje pitanje na koji su način i kako žene morale dokazivati ovo stanje ili probleme koje imaju, te u kojoj su mjeri određeni slučajevi i kako realizirati, što se iz dostupnih izvora ne može ustanoviti.³⁵

Ova komisija također je istakla da se kao socijalne indikacije za pobačaj neće uzimati u obzir slučajevi začeca van bračne zajednice jer je stav društva “da rađanje vanbračnog djeteta nije sramota” i da bi to dovelo u pitanje i borbu “za odgovorniji odnos muškaraca prema ženi u seksualnim odnosima”, kao i borbu da se neželjena trudnoća reguliše kontraceptivnim sredstvima.³⁶ U ovim slučajevima zanemarena je činjenica da kontraceptivna sredstva sredinom 1950-ih godina uglavnom nisu bila poznata ženama, te da su u najvećoj mjeri bila i teško dostupna. Ovo pitanje bilo je posebno složeno u SR BiH, u kojoj je zdravstvena mreža imala skroman domet. Pored toga, neudate djevojke i žene nalazile su se u nezavidnoj situaciji jer su uprkos odozgo proklamiranim stavovima i pozitivnim zakonskim normama one najčešće osuđivane i odbacivane od društva, ali i porodice zbog patrijarhalnih stavova i razmišljanja. Usljed takvog pritiska znalo je doći i do čedomorstva u slučaju da se neudatim ženama nije odobrio abortus ili ako

³⁵ “Socijalna indikacija i pobačaj”, *Nova žena*, br. 9, januar 1956, 8, 9, 20; “U sretnom materinstvu leži budućnost djeteta”, *Nova žena*, br. 7-8, jul-august 1958, 26, 27.

³⁶ “Socijalna indikacija i pobačaj”, *Nova žena*, br. 9, januar 1956, 8, 9, 20; “Kad će se početi sa primjenom zaštitnih sredstava protiv trudnoće”, *Nova žena*, br. 8-9, august-septembar 1956, 18.

ga nisu napravile ilegalno.³⁷ S druge strane, one djevojke koje su odlučile roditi, iako je njihov status bio pravno priznat, pored osude društva prema samohranim majkama teško su dokazivale očinstvo, a i nakon toga borbu za alimentaciju morale su voditi potpuno same.³⁸

Također, kao socijalne indikacije nisu se uzimale prilike žena koje su bile zaposlene, ili studentica, ili žena kojima je rođenje djeteta osujećivalo karijeru, te je istaknuto kako su: zaštita koja se pruža u društvu majci i djetetu u vidu dječijeg dodatka, porodiljskog odsustva od tri mjeseca, skraćenog radnog vremena dojlji, briga o djeci u vidu dječijih ustanova – obdaništa pogodnosti zbog kojih se ove prilike ne mogu razmatrati kao socijalne indikacije. U navedenim slučajevima nije se sagledavao širi društveni kontekst, opterećenost žene, ali i nemogućnost društva da odgovori na potrebe zaposlene žene, pa ni činjenica da se broj obdaništa značajno smanjio, naročito u odnosu na početak 1950-ih godina,³⁹ te da je izuzetno mali broj djece bio obuhvaćen ovim vidom brige. Vidljivo je, također, da praksa komisija za prekid trudnoće u svim dijelovima republike nije bila ujednačena. Naime, neke komisije u unutrašnjosti zemlje i dalje nisu uzimale u obzir socijalne indikacije. Stoga su mišljenje i mjere koje je Komisija

³⁷ “Praksa nam signalise izmjenu Zakona o zaštiti djece”, *Nova žena*, br. 9, septembar 1963, 10; “Dajemo riječ predsjedniku Radničkog savjeta”, *Nova žena*, br. 3, mart 1963, 10, 11.

³⁸ Milan Bosanac, *Vanbračna porodica*, Zagreb: Prosveta, 1976, 78–83, 171–186.

³⁹ Prema podacima iz 1956. godine, u SR BiH bilo je ukupno 11 obdaništa kapaciteta za 627 djece, dok je dječijih jaslaca bilo 4, i to u Sarajevu, Banjoj Luci, Travniku i Zenici. Stanje s kapacitetima obdaništa bilo je puno bolje koncem 1940-ih i početkom 1950-ih godina, kada su 1951. godine u SR BiH radila 33 obdaništa. Prelaskom na samofinansiranje ovih ustanova većina njih prestala je s radom, a pored toga u novembru 1951. godine donesena je odluka o dječijem doplatku u iznosu od 1.300 dinara u novcu i 1.700 u industrijskim bonovima. Istovremeno, uveden je i novi način plaćanja u ovim ustanovama po kojem su roditelji trebali plaćati 1.000 dinara mjesečno, a sve troškove preko 2.000 dinara država. Ova mjera bila je jako destimulirajuća za rad obdaništa, zbog čega su mnogi roditelji ispisali djecu iz ovih ustanova, te je veliki broj njih nakon toga prestao s radom. A BiH, Fond: SSRN BiH, Savez ženskih društava BiH (dalje: SŽDBiH), Stenogram sa osnivačke Skupštine Saveza ženskih društava Bosne i Hercegovine (12. i 13. mart 1953), 24, 25. (nesređena građa); V. Gudac Dodić, “Položaj žene u Srbiji (1945–2000)”, 97, 98. O kontekstu ovih prilika i angažmanu SŽD BiH na ovim pitanjima više u: A. Ličina Ramić, “Nova ženska organizacija”, 191.

Savjeta za zdravstvenu i socijalnu politiku BiH donijela bile upućene svima njima. Stanje na terenu ukazivalo je da su komisije za odobravanje prekida trudnoće i dalje dosta kruto odlučivale, jer su uglavnom razmatrale samo medicinske, dok za socijalne indikacije nije bilo previše sluha. To je utjecalo na porast broja kriminalnih abortusa. Uz navedeno, proces izlaska žene pred komisiju bio je složen, te se zbog toga mali broj žena obraćao ovim komisijama.⁴⁰ Dešavalo se često da žene zbog komplikovanih procedura na prekid trudnoće dolaze dosta kasno, u podmakloj trudnoći.⁴¹

Istovremeno, postepeno se pokreće kampanja na saveznom nivou s ciljem promoviranja kontraceptivnih sredstava.⁴² Već u drugoj polovici 1956. godine na ovom pitanju radili su u Dispanzeru za majku i dijete u Sarajevu, a na osnovu iskustava u radu u vezi s ovim pitanjem koja su stečena u Ljubljani. Plan je bio da se prvo organizuju predavanja o kontraceptivnim sredstvima, kao i da se osigura kadar, što bi u konačnici utjecalo i na povećanje broja korisnica ovih usluga. Ono što je bilo problematično jeste kompliciranost aplikacije kontraceptivnih sredstava, zbog čega je svaka žena morala biti educirana pojedinačno. Već tada je inicirana saradnja s Tvornicom hemijskih preparata *Bosnalijek* da se pokrene proizvodnja kontraceptivnih sredstava u SR BiH.⁴³

Koncem 1950-ih, usljed rastućeg broja abortusa, posebno ilegalnih, rasprave o pitanju prekida trudnoće postaju učestalije. Ovo se može povezati s aktivnostima za donošenje nove *Uredbe* za prekid pobačaja početkom 1960. godine. SŽD BiH sredinom 1958. godine organizirao je razgovor s grupom ljekara na kojem je prisustvovao i jedan dio žena – društvenih radnika. Ova rasprava koincidirala je sa Savjetovanjem koje je u maju iste godine održano u Beogradu, a koje je organizirao SŽD Jugoslavije uz

⁴⁰ "Razgovori na temu neželjena trudnoća", *Nova žena*, br. 6, juni 1958, 12, 13.

⁴¹ ABiH, Fond: SSRN BiH, SŽD, Izvještaj Saveza ženskih društava sreza Sarajevo, 10. oktobar 1959. (nesređena građa).

⁴² I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 215 et passim.

⁴³ "Kad će se početi sa primjenom zaštitnih sredstava protiv trudnoće", *Nova žena*, br. 8-9, august-septembar 1956, 18.

Zavod za narodno zdravlje i Sekretarijat za narodno zdravlje Saveznog izvršnog vijeća, na kojem se raspravljalo o izmjenama *Uredbe*, ali i o važnosti promoviranja i širenja upotrebe kontraceptivnih sredstava. U zaključcima Savjetovanja obavezale su se sve republike da formiraju prvostepene komisije u svim sreskim centrima, što do tada nije bio slučaj, kako bi se ženama olakšao put do legalnog prekida trudnoće.⁴⁴ Na savjetovanju u Sarajevu razgovaralo se o problemima neželjene trudnoće, njenim posljedicama, ali i zakonskim propisima. Bilo je jasno da su medicinski stručnjaci u većini bili protiv dalje legalizacije abortusa, ali i pravnici koji su smatrali da se postojeći propisi ne razmatraju dovoljno široko. Kao jedan od razloga navodi se da su u komisijama radili samo medicinski radnici, te stoga oni nisu mogli do kraja razumjeti važnost socijalnih indikacija. Zajednički zaključak bio je da se postojeće odredbe trebaju preciznije definirati, ali i da se treba više ulagati u širenje znanja o kontracepciji te raditi na njenoj dostupnosti. Ipak, prema riječima prof. dr. Milenka Berića, koji je bio predsjednik drugostepene komisije u SR BiH, problemi u radu komisija i dalje su postojali, posebno jer su neke komisije dosta rigidno tumačile odredbe, dok su druge skoro potpuno legalizirale abortuse.⁴⁵

Nakon *Savjetovanja* utvrđeno je da se na nivou svih republika i srezova osnuju komisije za kontracepciju, kao i savjetovališta, pri kojima bi se organizirala predavanja i provela edukacija žena o štetnosti pobačaja, ali i o važnosti kontracepcije kao metode kontroliranja trudnoće. Važnu ulogu u cjelokupnom procesu imao je SŽD, koji je kroz razgranatu mrežu svoje organizacije pratio ovo pitanje na nivou srezova i općina. Glavno uporište za ovaj rad bila su savjetovališta za žene. Njihov broj je iz godine u godinu rastao, a 1961. godine zabilježeno je na prostoru BiH 68 takvih ustanova. Kroz ova savjetovališta najčešće su djelovale i komisije za kontracepciju.

⁴⁴ I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 132–135.

⁴⁵ “Razgovori na temu neželjena trudnoća”, *Nova žena*, br. 6, juni 1958, 12, 13; “Razgovori na temu neželjena trudnoća”, *Nova žena*, br. 7-8, jul-august 1958, 10, 11. “Zašto komisije nemaju uvijek jedinstven stav”, *Nova žena*, br. 1, januar 1959, 14, 15.

Stručnog kadra bilo je vrlo malo, pa je to usporavalo i rad ovih ustanova.⁴⁶ Promoviranje kontracepcije mogli su raditi samo specijalisti, ginekolozi, jer je način apliciranja bio kompliciran. U to vrijeme zdravstvena mreža u BiH bila je skromna, a broj specijalista ginekologa vrlo mali. Konkretno, 1961. godine na prostoru republike bilo je ukupno 50 ginekologa, a na jednog ginekologa dolazilo je 21.390 žena. Pri tome oni nisu bili ravnomjerno raspoređeni, već je najveći broj njih uglavnom radio pri većim medicinskim centrima, odnosno većim gradovima.⁴⁷ Činjenica da je vlast podupirala organiziranje savjetovališta svjedoči o izvjesnoj populacijskoj politici kroz koju se iskazuje briga o stanovništvu.

Prema sačuvanim izvještajima, možemo vidjeti da su iskustva na terenu bila različita, varirala su od općine do općine, a zavisila su od razvijenosti neke sredine, angažiranosti medicinskog kadra, kojeg u nekim općinama uopće nije bilo na raspolaganju, a najčešće od zalaganja pojedinaca. Primjera radi, 1959. godine formirana je Komisija za kontracepciju u Doboju, na nivou sreza i općine, ali ona nije nikad funkcionirala zbog nedostatka sredstava i stručnog kadra. Zanimljiv je i slučaj iz Livna gdje je društvo "Napredna žena" organiziralo tri predavanja o kontracepciji uz angažman dr. Keitnera. Predavanja su bila dobro prihvaćena i posjetilo ih je preko 150 žena, ali nakon smrti doktora aktivnosti su zamrle. Slično je bilo i u Sanskom Mostu, gdje je radilo i Savjetovalište za žene kojim je rukovodila dr. Dušica Damjanović, u okviru kojeg su organizirana i predavanja o kontracepciji. Nakon odlaska ove doktorice Savjetovalište je prestalo s radom. Bilo je i slučajeva kada su predavanja organizirana na poziv žena iz nekog kraja. Tako je održano predavanje o kontracepciji na poziv žena iz Prače, Ilijaša i Sokoca. U Vitezu su tokom 1960. godine dva puta nedjeljno organizirana predavanja o kontracepciji, koja su bila slabo posjećena zbog udaljenosti nekih sela, ali i zbog slabe cestovne infrastrukture u to

⁴⁶ Ante Jamnicki, Evgenije Šerstnev, "Problem zaštite majke i djeteta u SR BiH", u: *Bilten republičkog zavoda za zdravstvenu zaštitu*, Sarajevo: Republički zavod za zdravstvenu zaštitu, 1963, br. 3, god X, 81.

⁴⁷ *Žena u društvu i privredi Jugoslavije*, 77.

vrijeme. Ženska društva koja su radila na organizaciji ovih savjetovanja zbog toga su planirala angažirati jedno stručno lice koje je trebalo obilaziti okolna sela i objašnjavati teoretski, ali i praktično, kako se upotrebljavaju kontraceptivna sredstva. Iz organizacije u Vitezu žalili su se kako je teško pronaći stručno lice, te su molili SŽD u Sarajevu da im u tome pomogne. Za jedan broj žena pored svih ovih aktivnosti kontraceptivna sredstva nisu bila dostupna zbog njihove cijene. Tako su se iz Bihaća žalili kako mnoge žene zbog toga odustaju od primjene kontracepcije jer su najprije morale u više navrata da dođu u savjetovalište za kontracepciju kako bi se educirale, a zatim da plate to sredstvo.⁴⁸

Pitanje kontracepcije, njene promocije i upotrebe među ženama bilo je stalno aktuelno. Stoga se uporedo s razgovorima o problemima abortusa na stranicama *Nove žene*, časopisa SŽD BiH, kasnije KDAŽ BiH, aktualizira i ovo pitanje, prije svega kroz promociju kontraceptivnih sredstava, ali i kroz konkretne savjete. U rubrici *Pitanja i odgovori* žene se često obraćaju s upitima i o kontracepciji, načinu njene primjene i nabavke. Početkom 1960-ih propaganda i razgovor o kontraceptivnim sredstvima sve su učestaliji. Posebno je odjeknula vijest da je firma *Bosnalijek* proizvela domaće kontraceptivno sredstvo pod nazivom *Nonagel*. U povodu toga na stranicama *Nove žene* izašao je i intervju s doktorom o savremenim kontracepcijskim sredstvima, kao i s pitanjima o korištenju ovog kontracepcijskog sredstva.⁴⁹ Kako su se kontracepcijska sredstva usavršavala, tako su i čitateljke *Nove žene* uporedo obavještavane, pa su 1962. godine pisali o oralnim kontracepcijskim sredstvima koja se razvijaju u SAD-u.⁵⁰

⁴⁸ ABiH, Fond: SSRN BiH, SŽDBiH, "Izveštaji 1959" (nesređena građa).

⁴⁹ "Četvrti stubac", *Nova žena*, br. 5, maj 1959, 23; "Propagandi kontracepcije moramo posvetiti više pažnje", *Nova žena*, br. 2, februar 1960, 22; "Propagandi kontracepcije moramo posvetiti više pažnje – kontracepcijska sredstva koja upotrebljavaju žene", *Nova žena*, br. 3, mart 1960, 22; "Dijafagma najsigurnije kontraceptivno sredstvo", *Nova žena*, br. 4, april 1960, 26; "Nova sredstva kontracepcije", *Nova žena*, br. 9, septembar 1960, 11; "*Nonagel* novo dostignuće za zdravstvenu zaštitu žene", *Nova žena*, br. 5, maj 1961, 19, 20; "Razgovor sa ljekarom", *Nova žena*, br. 5, maj 1961, 20.

⁵⁰ "Sprečavanje trudnoće", *Nova žena*, br. 4, april 1962, 10, 11.

Osim o kontracepciji vrlo stidljivo se govorilo i o potrebi uvođenja seksualnog obrazovanja, posebno jer se bilježio rast broja maloljetnih trudnica. Ovaj koncept rada s mladim ljudima aktivno se počeo promovirati od sredine 1950-ih godina, najprije u Sloveniji. U većini republika ova tema ostala je na nivou teoretskih rasprava, uz nekoliko pokušaja realizacije ove ideje, ali najčešće kroz neformalne oblike rada.⁵¹ Izuzetak nije bila ni SR BiH, gdje za organizaciju ovakvih obrazovnih programa nije bilo sluha. Zabilježena su neka nastojanja da se ove aktivnosti organizuju kada je još 1956. godine Društvo “Staka Skenderova” u Sarajevu otvorilo Savjetovalište za bračna pitanja, seksualno vaspitanje i pravna pitanja, u okviru kojeg je u saradnji sa SŽD-om planiralo organizirati predavanja o seksualnom odgoju u srednjim školama. Javili su se otpori uz komentare: “Zašto dirati u ta pitanja? Pa, ni nama nije o tome mnogo govoreno, pa smo ljudi sasvim na svom mjestu”. Ipak, organizirana je serija predavanja za učenike IV gimnazije “Polni nagon”, “Seksualne nastranosti” i “Polne bolesti”. Sve je na koncu ostalo samo na neformalnim oblicima djelovanja.⁵²

Nakon dvije godine intenzivnog rada na promoviranju kontraceptivnih sredstava i isticanja važnosti educiranja mladih generacija aktivnosti o ovoj temi su zatajile. Prije svega, donošenjem nove *Uredbe* 1960. godine, kojom su abortusi dodatno legalizirani, prihvaćanjem i socijalnih indikacija kao osnove za legalan prekid trudnoće, značajan broj žena više nije razmišljao o kontracepciji, koja je bila skupa, ali i komplicirana za primjenu u većini slučajeva. Uz navedeno, nedostatak finansijskih sredstava i stručnog kadra postao je stalan izgovor za nerješavanje ovog pitanja. Društvo nije bilo spremno sistemski organizirati rad na ovom polju i uhvatiti u koštac s ovim problemima.⁵³

⁵¹ I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 241. et passim.

⁵² “Vaspitanje socijalističkog građanina ima svoje određene oblike”, *Nova žena*, br. 7-8, juli–august 1959, 10, 11.

⁵³ “Planiranje porodice. Zašto je zanemarena ova važna oblast”, *Nova žena*, br. 5, maj 1963, 12, 13.

Planiranje porodice na zamagljenim društvenim marginama 1960-ih godina

Porast broja prekida trudnoća u svim republikama, a posebno porast ilegalnih abortusa s velikim nizom posljedica, pa i smrtnih ishoda, bili su povod da vlasti početkom 1960. godine donesu novu *Uredbu o uslovima i postupku za dozvoljavanje pobačaja* (*Službeni list FNRJ 9/60*), kojom su dodatno liberalizirani uslovi dozvoljenog pobačaja. Nakon *Uredbe* doneseno je i posebno *Uputstvo za izvršenje Uredbe o uslovima i postupku za dozvoljavanje pobačaja* (*Službeni list SFRJ 52/1960*).⁵⁴ Donošenju nove *Uredbe* protivio se jedan broj medicinskih stručnjaka, jer je najveći pritisak u ovim poslovima bio upravo na njima; ipak, vlasti su smatrale da će ovo u prvom redu utjecati na smanjenje broja nelegalnih prekida trudnoće. Donošenje novih propisa i proširivanje uslova pod kojima se abortus dozvoljava uzrokovalo je značajan porast broja prekida trudnoće u svim medicinskim centrima širom Jugoslavije.

Na sarajevskoj Klinici početkom 1960-ih došlo je do rapidnog povećanja broja artificijelnih abortusa. Dnevno se izvodilo oko 25 takvih abortusa, bez onih kriminalnih, a Klinika nije imala kapacitete za tako veliki broj prekida trudnoće i hospitalizaciju pacijentica. Stoga su pacijentice nakon dvosatnog odmora otpuštane iz bolnice kući, što je u konačnici imalo za posljedicu povećanje komplikacija zdravstvenih ginekoloških oboljenja kod žena. Dešavalo se da žene i po nekoliko puta vrše abortus u toku godine, a prvostepene komisije vrlo jednostavno su odlučivale u korist žena, kako ističe prof. dr. Jelka Knežević.⁵⁵

Doktor Aleksandar Miljković s Ginekološko-akušerske klinike u Sara-

⁵⁴ Navedenim *Uputstvom* propisano je šta se smatra socijalnim indikacijama i o čemu treba voditi računa: "(...) da li ona već ima veći broj žive djece, da li je neudata, razvedena ili udovica, a nije u izgledu sklapanja braka; da li je brak u razvodu ili su teže poremećeni bračni odnosi; da li u porodici postoji za dete koje bi imala da rodi očigledna zdravstvena ugroženost koja se ne može blagovremeno otkloniti; da li postoje asocijalne pojave u porodici ili asocijalno ponašanje bremenite žene (na primjer: alkoholizam, kriminal, prostitucija, prosjačenje, skitnja i sl.); nereseno stambeno pitanje i dr."

⁵⁵ "Planiranje porodice. Zašto je zanemarena ova važna oblast", *Nova žena*, br. 5, maj 1963, 12, 13.

jevu istakao je na Saveznom savjetovanju o problemima prekida trudnoće i kontracepcije, koje je održano 1963. godine, da je od 14.000 žena koje su godišnje primane na Kliniku njih 11.000 dolazilo zbog abortusa. Prema njegovim riječima, bosanskohercegovački primjer u primjeni nove *Uredbe* praktično je značio potpunu legalizaciju abortusa, jer su oni nastojali veliki broj nelegalnih, odnosno nasilnih abortusa usmjeriti prema medicinskim centrima, a u tome se uspjelo tek u 45% slučajeva, dok je još uvijek 55% takvih abortusa ostajalo u nestručnim rukama i van vidokruga zvaničnih ustanova.⁵⁶

Zbog porasta broja prekida trudnoća u Bosni i Hercegovini nakon donošenja nove *Uredbe* 1960. godine, kojom su i socijalne indikacije postale osnova za dozvoljeni pobačaj, pokrenute su brojne rasprave o tome zašto komisije za prekid trudnoće vrlo široko i liberalno tumače ove odredbe, kako je i dr. Aleksandar Milojković istakao. Zbog toga je Zavod za socijalnu zaštitu BiH sastavio poseban materijal kojim je napravljena analiza rada komisija za prekid trudnoće. Prema tom izvještaju, na prostoru Bosne i Hercegovine 1962. godine radile su 24 komisije za prekid trudnoće i bile su neproporcionalno raspoređene na području srezova i općina. Naprimjer, u Srezu Sarajevo djelovalo je 8 takvih komisija, u Srezu Tuzla 7, Banjoj Luci 4, Bihaću 3, Mostaru 2 i Doboju 1. Ovakav raspored komisija bio je uslovljen razvijenošću nekog regiona, ali i rasporedom zdravstvenih ustanova, odnosno kliničkih centara i domova zdravlja, a s tim u vezi i stručnog osoblja, kojeg u to vrijeme nije bilo dovoljno. Prema ovom izvještaju, jasno je da pojedine komisije nisu bile nadležne samo za svoja područja; bilo je komisija koje su radile za prostor od 15 općina. Obim poslova primoravao je neke komisije da rade preko norme i često prave ustupke, pa su neke od njih u toku jednog popodneva rješavale od 20 do 30 zahtjeva žena. Analiza je u konačnici napravljena na osnovu rada osam komisija i evidentirano je da se od socijalnih indikacija, koje se u najvećem broju javljaju kao povod za prekid trudnoće, navode: teško

⁵⁶ Izlaganje dr. Aleksandra Milojkovića u: *Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije*, Beograd: Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, novembar 1963, 178–180.

ekonomsko stanje, nezaposlenost, nesposobnost za rad, niska primanja, veći broj djece, neriješeno stambeno pitanje, maloljetnost, ali i duševno opterećenje. Komisije u svojim poslovima odobravanja prekida trudnoće nisu imale jasnu metodologiju rada, pa je to za posljedicu imalo visok stepen dozvoljenih pobačaja na osnovu socijalnih indikacija.⁵⁷ Iz navedenih indikacija za dozvoljeni pobačaj jasno se vidi da je abortusna “groznica” bila ventil za socijalno rasterećenje društva.

Pitanje porasta broja pobačaja, kao i pitanje još uvijek neriješenog problema distribucije i široke primjene kontracepcije, ali i niza drugih izazova koji su se množili nakon donošenja *Uredbe* 1960. godine ubrzo je pokrenulo rasprave o potrebi zaoštavanja propisa, naročito od strane medicinskih radnika preko kojih se prelamalo ovo pitanje.⁵⁸ Konačno, u novembru 1963. godine na širokom Saveznom savjetovanju o problemima trudnoće i kontracepcije otvorila se i ova diskusija. Skup je inicirala KDAŽ Jugoslavije, a u radu je učestvovalo 250 predstavnika saveznih i republičkih zdravstvenih, socijalnih i prosvjetnih ustanova, kao i predstavnika društveno-političkih organizacija.⁵⁹ Predstavници medicinske struke bili su najglasniji u zagovaranju zaoštavanja propisa. Posebno se istakao uvodni referat predsjednice KDAŽ Jugoslavije Latinke Perović, koja je konstatirala da su u praksi odredbe *Uredbe* “deformisane”, ali da se istovremeno ne sagledavaju šire društvene i ekonomske prilike koje utječu na to. Mislilo se prije svega na promjenu položaja žene u društvu koji je nastupio usljed procesa industrijalizacije i urbanizacije, zapošljavanja žena, porasta stepena obrazovanosti i slično. Svi ti procesi utjecali su ne samo na promjenu položaja žene već su promjene transformirale cijelo društvo, ali i porodicu, kako je u drugom uvodnom izlaganju na Savjetovanju istakla dr. Ruža Šegedin. KDAŽ Jugoslavije, koja je bila inicijator ovog *Savjetovanja*, smatrala je da

⁵⁷ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond: Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (dalje: SSRNJ), kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa sastanka Konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine, 5. maj 1964.

⁵⁸ I. Dobrivojević, Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 156–159.

⁵⁹ Više u: *Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije*, 1963.

se trebaju poduzeti aktivnosti na širenju upotrebe kontracepcijskih sredstava, ali i na proizvodnji novih; također treba raditi na promoviranju važnosti seksualnog odgoja, naročito omladine, podsticati preventivni rad i osigurati potrebna finansijska sredstva, te na koncu raditi na formiranju koordinacionih odbora pri KDAŽ na svim nivoima koji će se baviti isključivo pitanjima kontracepcije i pobačaja, a u čiji će sastav ući predstavnici društvenih organa i stručnih službi.⁶⁰

Zaključci koji su utvrđeni na Savjetovanju prenijeli su se na rad republičkih organizacija KDAŽ. U maju 1964. godine na sastanku Konferencije za društvenu aktivnost žena BiH pokrenuta je inicijativa i osnovan je *Koordinacioni odbor za pitanje seksualnog odgoja, kontracepcije i pobačaja*, koji je djelovao pri ovoj organizaciji. Širi sastav Odbora činili su predstavnici socijalnih, zdravstvenih ustanova, medicinski radnici, prosvjetni radnici, predstavnici Sindikata, predstavnici CK Saveza omladine, Glavnog odbora Crvenog krsta, Narodnog univerziteta i Preduzeća *Bosnalijek*.⁶¹ Orijentacioni plan rada Odbora bio je usmjeren na pitanja kontracepcije, proizvodnje i distribucije, pitanja prekida trudnoće i odgojnog rada.⁶² Na ovom sastanku također se vrlo široko raspravljalo o pitanju uvođenja seksualnog odgoja u škole. Mišljenja i stavovi učesnika rasprave bili su podijeljeni, od toga da li se treba uvesti poseban predmet s jednim časom nedjeljno na kojem bi se učenicima govorilo o ovoj temi. Bilo je i onih koji su smatrali da sam naziv predmeta nije dobar za djecu jer "golica njihovu maštu", kao i onih koji su vjerovali da je preuranjeno ovakav predmet uvoditi u školu i da takav oblik obrazovanja treba provoditi kroz djelatnost radničkih i narodnih univerziteta, drugim riječima, kroz neformalno obrazovanje. Razgovaralo se i o pitanjima kontracepcije, promocije, distribucije, snabdijevanja i primjene

⁶⁰ *Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije*, 7–19, 19–39, 91, 92.

⁶¹ Ovaj odbor imao je ukupno 23 člana, dok su uži odbor činili sljedeći članovi: Viktorija Glavaš (Sekretarijat za socijalnu politiku), Julijana Despi (Zavod za socijalni rad), Razija Ajanović (Zavod za zdravstvenu zaštitu), Fadila Buđuković (Sekretarijat za zdravlje BiH), Fatima Aganović (profesorica ispred KDAŽ BiH). AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Koordinacioni odbor za kontracepciju i pobačaj iz BiH.

⁶² AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Orijentacioni plan rada za 1964. godinu.

različitih vrsta kontraceptivnih sredstava. Jedan od zaključaka bio je da su kontraceptivna sredstva u rukama žena najsigurnija, a prema riječima Viktorije Glavaš, predsjednice Koordinacionog odbora, koja je djelovala ispred Sekretarijata za socijalnu politiku, u razgovorima sa ženama utvrđeno je da su najveći problem muškarci “oni koji piju i uopšte asocijalni tipovi i primitivci i upravo žene takvih muževa traže sredstva za kontracepciju, koja će biti u njihovim rukama”. Prema jednoj anketi koja je napravljena u to vrijeme među 1.000 žena u BiH njih 276, uglavnom iz razvijenih urbanih sredina, izjavile su da im muž zabranjuje upotrebu kontracepcije.⁶³ Bili su vrlo rijetki slučajevi u kojima je muškarac bio uključen u procesu abortusa ili je bio podrška ženi u toj mučnoj prilici.⁶⁴ Osim što su žene bile primorane da budu te koje moraju voditi računa o kontracepciji, iz ovog primjera vidimo da one često tu odluku uopće nisu mogle ni donositi, zbog čega je za mnoge žene prekid trudnoće postao i glavno kontraceptivno sredstvo, odnosno način reguliranja broja djece i planiranja porodice.

Koordinacioni odbor za pitanje seksualnog odgoja, kontracepcije i pobačaja organizirao je svoj rad kroz nekoliko komisija i grupa. Sastavljena je posebna grupa koju su činili stručnjaci iz Zavoda za zaštitu zdravlja BiH i Sekretarijata za zdravlje s ciljem prikupljanja podataka o upotrebi kontracepcijskih sredstava, njihovoj proizvodnji i distribuciji na prostoru SR BiH. Ova grupa pripremila je široku anketu koja je trebala biti upućena prema svim općinama u Republici. Formirana je također posebna komisija za pitanje seksualnog odgoja koju su činili predstavnici CK Saveza omladine BiH, Sekretarijata za prosvjetu i Savjeta za brigu i vaspitanje o djeci, a imala je za cilj da ispita mogućnosti uvođenja nastave seksualnog odgoja u nastavne planove i programe. S druge strane, grupa koju su činili predstavnici škola, Narodnog i radničkog univerziteta i Radiostanica trebala

⁶³ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II. Stenografske bilješke sa sastanka Konferencije za društvenu aktivnost žena (5. 5. 1964); AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II. Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena BiH o problemima kontracepcije i abortusa, 13. maj 1965.

⁶⁴ “Duboki su korijeni zaostalosti, prošlosti...”, *Nova žena*, br. 5, maj 1964, 15, 18.

je pripremiti materijale za održavanje predavanja pod nazivom “Škola za život”, ali i druge propagandne materijale o ovoj temi.⁶⁵ Nakon manje od godine dana rada Koordinacionog odbora ispostavilo se da većina postavljenih zadataka nije realizirana. Prikupljanje podataka o upotrebi kontracepcijskih sredstava išlo je veoma sporo, većina zdravstvenih organizacija nije dostavila podatke, čak ni nakon što je republička konferencija urgirala pet puta da se te obaveze završe na nivou općina. Ideja da se organizira posebno savjetovanje u Sarajevu, s članovima prvostepenih i drugostepenih komisija za prekid trudnoće, na kojem bi se raspravljalo o njihovom radu također je završila neuspješno. S organima prosvjete u vezi s realiziranjem programa nastave seksualnog odgoja uopće nije bio uspostavljen kontakt, zbog čega je inicirano osnivanje nove radne grupe koja bi radila na ovom pitanju. Zaključeno je da je napravljen veliki propust što članovi Koordinacionog odbora nisu obilazili teren.⁶⁶

Uz formiranje Koordinacionog odbora i sve aktivnosti koje su planirane da se realiziraju kroz njegov rad trebalo je u svjetlu stavova utvrđenih na Saveznom savjetovanju 1963. godine razmotriti i bosanskohercegovačko iskustvo u pitanjima prekida trudnoće i kontracepcije. Tim povodom u maju 1965. godine organizirano je *Savjetovanje Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena BiH o problemima kontracepcije i abortusa*. Cilj Savjetovanja bio je da se rezimiraju sva stečena iskustva u radu na ovim pitanjima od donošenja *Uredbe* 1960. godine, ali i da se pažnja usmjeri na dalje aktivnosti na ovom planu. Na Savjetovanju su učestvovali neki od najistaknutijih predstavnika medicinske struke, predstavnici različitih društveno-političkih organizacija, kao i predstavnici lokalnih zajednica. Vodile su se vrlo žive diskusije o problemima rada komisija za prekid trudnoće, primjeni i distribuciji kontraceptivnih sredstava, organizaciji odgojne djelatnosti, te su razmatrani različiti društveni i ekonomski razlozi porasta broja abortusa.

⁶⁵ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Informacija sa sastanka Koordinacionog odbora za kontracepciju, seksualno vaspitanje i pobačaj (23. juni 1964).

⁶⁶ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Zapisnik sa sastanka Koordinacionog odbora za kontracepciju, seksualno vaspitanje i pobačaj (15. februar 1965).

Kroz dva uvodna referata pod naslovima “Socijalno-ekonomski i zdravstveni aspekti problema abortusa u BiH” dr. Ante Jamnickog i dr. Evgenija Šerstneva i “Služba kontracepcije i tukompletni abortusi” dr. Marine Maglajić i dr. Aleksandra Milojkovića predstavljeni su prikupljeni i dostupni podaci o abortusima u BiH, o njihovim uzrocima i posljedicama. Ovi referati dali su ton cjelokupnoj raspravi na Savjetovanju, na kojem su predstavljena i različita iskustva iz pojedinih općina. Ono što je bilo evidentno o cijeloj razmatranoj situaciji iz podataka koji su izloženi na Savjetovanju, ali i iz drugih dostupnih izvora jeste da se broj abortusa rapidno povećavao, naročito od 1960. godine nakon donošenja nove *Uredbe*. U BiH 1963. godine zabilježeno je 37.642 abortusa, dozvoljenih od strane komisija i nelegalnih, odnosno nasilno započelih, a uz ove brojeve pretpostavka je da je bilo oko 4.000 prekida trudnoće koji uopće nisu registrirani, te da je ukupan broj abortusa u BiH u toj godini prelazio 40.000. Također se navodi da je 1962. godine izvršeno oko 23.000 abortusa, što znači da se njihov broj udvostručio za godinu dana. Prema drugim izvorima, 1960. godine zabilježeno je 11.562 abortusa, a 1961. godine 19.690. Ovi se podaci najvjerovatnije odnose samo na dozvoljene, odnosno planirane abortuse, te je njihov broj i u ovim godinama sigurno bio znatno viši.⁶⁷ Primjera radi, u studiji dr. Vladimira A. Milojkovića pod naslovom “Zdravstvena zaštita žena, djece i omladine u BiH” iz 1967. godine navodi se kako je 1966. godine službena statistika evidentirala tek oko 15.475 abortusa, a da ih je najvjerovatnije bilo preko 40.000, te da je najveći broj abortusa izvršen nelegalno, odnosno nasilno je započeo, dok je jedan dio završen u medicinskim centrima. Ovakvi abortusi prije svega su ugrožavali zdravlje žene i predstavljali su veliki rizik jer je stopa smrtnosti i komplikacija po ženo zdravlje bila znatno viša u odnosu na one koji su planirani i izvođeni pod nadzorom medicinskog osoblja u bolnicama.⁶⁸ Iako brojke variraju u

⁶⁷ *Zdravstveno stanje stanovništva u SR BiH za 1965. godinu*, Sarajevo: Zavod za zdravstvenu zaštitu BiH, maj 1965. Tabela br. 16.

⁶⁸ Vladimir A. Milojković, *Zdravstvena zaštita žena, djece i omladine u BiH*, Sarajevo: Zavod za zdravstvenu zaštitu BiH, 1967, 58.

ovisnosti o izvorima,⁶⁹ iz navedenih informacija jasno je da je broj abortusa u prvoj polovini 1960-ih bio u stalnom porastu.

Pitanje koje se nameće jeste koji su to uzroci ovih pojava. Mišljenja stručnjaka na Savjetovanju bila su jednoglasna da je dio navedenog broja abortusa predstavljao i onaj procenat abortusa koji se do tada vršio ilegalno, posredstvom nestručnih lica, a podaci su neumoljivo pokazivali da je broj takvih abortusa i dalje bio visok. Zahvaljujući prihvatanju širokog spektra socijalnih indikacija za dozvoljavanje prekida trudnoća novom *Uredbom*, veliki broj žena obraćao se komisijama za prekid trudnoće, i kako je to već navedeno, u BiH je najveći broj tih zahtjeva i odobran. Šira analiza ovog pitanja pokazuje da su motivi žena koje su se odlučivale na prekid trudnoće puno složeniji te da su bili uvjetovani društvenim, ekonomskim, kulturnim, ali i individualnim faktorima. Broj abortusa ovisio je o dobi, porijeklu, socijalnom statusu, zdravstvenom stanju, tradicionalnim i vjerskim uvjerenjima društvene mikrosredine čiji su bile dio. Ankete i analize koje su napravljene pokazuju da je intenzitet i broj abortusa kod žena prema dobnim skupinama u odnosu na broj trudnoća bio najveći u dobi od 14 do 18 godina, izrazito nizak u dobi od 18 do 24 godine, dok je poslije toga broj abortusa po starosnoj dobi postepeno i stalno rastao. Visok procenat abortusa u odnosu na broj trudnoća na početku fertile dobi od 14 do 18

⁶⁹ Uvidom u različite vrste izvora koji govore o broju abortusa može se vidjeti da brojke izrazito variraju. To je posljedica neujednačene metodologije prikupljanja podataka, ali i činjenice da su podaci prikupljeni selektivno iz različitih zdravstvenih ustanova u zemlji, te pri tome treba imati u vidu da zdravstvena mreža nije bila proporcionalno razvijena, posebno kada je bila u pitanju zdravstvena zaštita žena. Primjera radi, u posebnoj publikaciji Zavoda za zdravstvenu zaštitu BiH pod naslovom *Zdravstveno stanje stanovništva u SR BiH za 1965. godinu* i publikaciji *Zdravstveno stanje stanovništva u SR BiH u 1966. godini* navode se sljedeći podaci o broju abortusa po godinama za SR BiH: 1960. – 11.562 abortusa, 1961. – 19.690, 1962. – 22.205, 1963. – 23.837, 1964. – 25.293. Ovi podaci pokazuju da broj abortusa tokom 1960-ih kontinuirano raste. Iako nije jasno naznačeno kojom su metodologijom prikupljeni i da li se podaci odnose samo na legalne, odnosno dozvoljene abortuse, najvjerojatnije nisu uvršteni ostali abortusi, tj. abortusi koji su nasilno započeti a završeni u medicinskim centrima. Upravo iz tih razloga možda je nastala velika razlika u broju abortusa koji se navode, naprimjer, za 1963. godinu na Savjetovanju. Više: *Zdravstveno stanje stanovništva u SR BiH za 1965. godinu*, 34, Tabela 15; *Zdravstveno stanje stanovništva u SR BiH u 1966. godini*, Sarajevo: Zavod za zdravstvenu zaštitu BiH, 10, Tabela 10.

godina bio je posljedica maloljetničkih trudnoća kojima se u najvećoj mjeri odobravao abortus. U dobi od 18. do 24. godine nizak procent abortusa u odnosu na broj trudnoća bio je iz razloga što je u ovom periodu najčešće dolazilo do sklapanja brakova, pa su trudnoće bile svjesne i planirane. S porastom starosne dobi raste i broj abortusa na broj trudnoća, što je posljedica u najvećoj mjeri dostignutog broja željene djece, te se prekidom trudnoće ograničavao broj članova porodice.⁷⁰

Dalje, istraživanja su pokazala da je broj prekida trudnoće bio određen i drugim faktorima. Analize učestalosti abortusa po srezovima u SR BiH pokazale su da broj abortusa proporcionalno raste sa stepenom industrijaliziranosti i urbaniziranosti srezova. Tako je prosječan broj abortusa po srezovima u SR BiH u 1963. godini na 100 porođaja bio sljedeći: u Srezu Bihać 9,3%, Mostar 11,5%, Banjoj Luci 17,1%, Doboju 26,5%, Tuzli 30% i Sarajevu 87,1%. Broj abortusa rastao je s porastom stepena industrijaliziranosti pojedinih srezova. S jedne strane, u Bihaću, koji je u to vrijeme bio jedan od industrijski najnerazvijenijih srezova u BiH, na 100 porođaja zabilježeno je tek 9,3% abortusa. S druge strane, u Sarajevu, industrijski najrazvijenijem srezu, na 100 porođaja zabilježeno je čak 87,1% abortusa. Tu se također javlja jedan drugi sociološki kuriozitet, naime, veliki industrijski centri bili su ujedno najznačajniji migracioni centri u to vrijeme, i to uglavnom za mlađu radnu snagu koja je najčešće dolazila iz seoskih sredina.⁷¹ Sarajevo kao republičko sjedište, ekonomski, kulturni i industrijski centar bilo je ujedno i najveći migracioni centar, naročito tokom 1960-ih godina.⁷² U velikom broju doseljeno stanovništvo predstavljali su migranti

⁷⁰ M. Džumhur, A. Milojković, E. Šerstnev, S. Šimić, "Neki aspekti neželjene trudnoće na teritoriji SRBiH", *V kongres ginekologa opstetičara Jugoslavije – referati i koreferati Sarajevo 1-4. oktobra 1964*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1964, 35–41; AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Referat sa republičkog Savjetovanja o problemima kontracepcije i pobačaja, 13. maj 1965: dr. Ante Jamnicki i dr. E. Šerstnev, "Socijalno-ekonomski i zdravstveni aspekti problema abortusa u BiH".

⁷¹ M. Džumhur, A. Milojković, E. Šerstnev, S. Šimić, "Neki aspekti neželjene trudnoće na teritoriji SRBiH", 37.

⁷² U razdoblju od 1961. do 1971. godine stopa migracije u Sarajevu bila je izrazito visoka, broj stanovnika kao rezultat migracija porastao je za 47.000, dok je, primjera radi, u istom periodu zahvaljujući prirodnom priraštaju broj stanovnika porastao za 32.000, a prema popisu stanovništva

iz seoskih sredina, koji su nakon dolaska u grad prolazili proces integracije i prilagodbe novom načinu života. Rano sklapanje braka i rađanje većeg broja djece u skladu s uslovima života u tim porodicama u gradu postajalo je društveni i ekonomski izazov. Dok je veliki broj djece u porodicama na selima bio uobičajen, jer su djeca predstavljala buduću radnu snagu i pomoć u obradi zemlje, u gradovima način života to nije omogućavao. Neriješeno stambeno pitanje mladih bračnih parova, masovno zapošljavanje žena, ali i njihovo obrazovanje, nedovoljna mreža vrtića, dvostruka opterećenost žene na poslu i u domaćinstvu i niz drugih razloga utjecali su da se broj djece u gradskim porodicama u većoj mjeri ograničavao.⁷³ Drastični primjeri motiva za prekid trudnoće zabilježeni su i na stranicama *Nove žene*. Naime, nije bila neuobičajena praksa da se žene ne zapošljavaju ako se ustanovi da su trudne. Prema svjedočenju dr. Mehmeda Džumhura, profesora s Medicinskog fakulteta u Sarajevu, u njegovoj praksi tokom dva mjeseca 1968. godine zabilježeno je čak 12 slučajeva prekida trudnoće kod mladih žena koje su zatražile intervenciju komisije za prekid trudnoće jer im se ukazala mogućnost zapošljavanja. Naime, čl. 20 Osnovnog zakona o radnim odnosima vrlo često se zloupotrebljavao, pa se žena u prvim mjesecima trudnoće smatrala osobom koja je u stanju bolesti i zbog toga nije ispunjavala zakonske uslove za stupanje u radni odnos.⁷⁴

Istraživanja su pokazala da je intenzitet prekida trudnoća bio najveći kod žena u gradovima koje su već imale dvoje ili troje djece. Također, u gradovima koji su privlačili mladu radnu snagu bilo je očekivano da će broj trudnoća u odnosu na broj žena fertile dobi biti izrazito visok. Međutim, taj broj pratio je i visok broj abortusa. Naprimjer, u Srezu Sarajevu na 100 žena za 35 godina fertile razdoblja u njenom životu dolazilo je oko 620 trudnoća; ipak, od ovog broja samo 350 trudnoća završavalo je porođajem. U Bihaću je,

iz 1971. godine, od ukupnog stanovništva u gradu 53,8% činilo je doseljeno stanovništvo. Više: Ejub Sijerčić, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1976, 98, 103.

⁷³ I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 146, 147; M. Džumhur, A. Milojković, E. Šerstnev, S. Šimić, "Neki aspekti neželjene trudnoće na teritoriji SRBiH", 37.

⁷⁴ "Zaštita materinstva mora biti jedinstvena", *Nova žena*, br. 9, septembar 1968, 7.

naprimjer, na 100 žena u fertilnom dobu prosjek broja trudnoća iznosio 450, od čega je 430 završavalo porođajem.⁷⁵ O ovom pitanju govorila je i delegatkinja Borka Knežević na sastanku Predsjedništva KDAŽ BiH 1969. godine prenoseći iskustva u radu sa ženama u Orašju. Istakla je kako žene na selima prepuštaju slučaju broj rođene djece, te navela: “Mnogo sam puta imala priliku da čujem od majki sa velikim brojem djece u Posavini, gdje su porodice prebogatije djecom da mi na primjedbu ‘Zašto tamo mnogo rađaju i zašto ne želi bolesno dijete da nosi u bolnicu’ odgovaraju ‘Pa bog ga dao, bog neka ga i uzme’. Čak se na njihovim licu vidi nekakav mir kao olakšanje zbog pomisli da će se osloboditi muka i ona i oni”. S druge strane, prema njenim riječima, problem žena koje rade i žive u gradovima bio je drugačiji: “Ona neće prepuštiti slučaju broj članova svoje porodice, ali broj neželjenih trudnoća je svakako prepušteno slučaju. Neželjene trudnoće oslobađa se nasilnim pobačajem, pruženom stručnom ili nestručnom njegom.”⁷⁶

Na savjetovanjima također su iznošeni konkretni problemi i primjeri iz pojedinih lokalnih zajednica koji su se odnosili na motive žena za prekid trudnoće. Kako su to i istraživanja pokazala, najveća stopa prekida trudnoće u odnosu na broj trudnoća zabilježena je kod maloljetnica, djevojaka između 14 i 18 godina. Na to su u svojim izlaganjima posebno skrenuli pažnju delegati iz Tuzle. Broj prekida trudnoće na nivou ove općine stalno se povećavao, ali ono što je bilo posebno zabrinjavajuće jeste izrazito visok broj maloljetničkih trudnoća. U 1963. i 1964. godini Komisiji za prekid trudnoće u Tuzli javilo se preko 450 mladih djevojaka, od kojih je 124 bilo maloljetno, uglavnom učenice srednjih škola.⁷⁷ Milan Petrović, šef Ginekološke službe u Tuzlanskoj bolnici, na Savjetovanju je govorio o svojim vrlo

⁷⁵ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Referat sa republičkog Savjetovanja o problemima kontracepcije i pobačaja, 13. maj 1965: dr. Ante Jamnicki i dr. E. Šerstnev, “Socijalno-ekonomski i zdravstveni aspekti problema abortusa u BiH”.

⁷⁶ ABiH, Fond: SSRN BiH, KDAŽ, Stenografske bilješke sa sjednice Predsjedništva Konferencije, Sarajevo 6. oktobar 1969. (nesređena građa)

⁷⁷ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965.

tegodnim iskustvima u ovim slučajevima:

“(…) ja kao šef odjeljenja svake nedjelje imam po nekoliko učenica nad kojima je ili izvršen abortus kriminalni ili to moram ja da radim, jer moje kolege ljekari to odbijaju, pošto je trudnoća već u trećem ili četvrtom mjesecu. Zna li vi kolika je to odgovornost i pred samim sobom i pred društvom vršiti pobačaje nad mladim organi zmom (sic!), a trudnoća je već u 5 mjesecu. Jednog dana sam nedavno imao četiri učenice od 12 godina koje su bile trudne već u četvrtom mjesecu. Šta da radim sa tim učenicama? Ja lažem i sebe i društvo i pišem krive dijagnoze. Ta djeca mole, plaču, jedna mi je skočila na glavu, prijete da će se ubiti, da će skočiti kroz prozor. Budite vi na našem mjestu, pa donosite odluku. Roditelji prijete sa noževima, drugi hoće da dočekuju na ulici sa revolverima, a šta smo mi tome krivi? Ne znate vi kako je to.”⁷⁸

Ovaj podatak je šokantan utoliko što se, osim izvršenja pobačaja, uopće ne problematiziraju razlozi i načini kako su ove djevojčice ostale u drugom stanju, te se o tim pitanjima u ovom kontekstu uopće ne raspravlja, barem u izvorima koji su bili dostupni.

Pitanje koje se posebno izdvojilo u raspravi na Savjetovanju jeste pitanje nedovršenih pobačaja, odnosno nasilno započetih tzv. kriminalnih pobačaja, koji su zbog komplikacija nastavljeni u bolnici. Ono što je bilo evidentno za BiH poslije 1960. godine, nakon donošenja *Uredbe*, jeste da se povećao broj abortusa, ali da je istovremeno ostao vrlo visok broj nedovršenih, odnosno kriminalnih abortusa. Iako je suština izmjene *Uredbe* iz 1960. godine bila, između ostalog, i u namjeri da se na taj način smanji broj kriminalnih pobačaja ili se potpuno riješi ovo pitanje, u BiH brojke i pet godina nakon primjene ove *Uredbe* nisu bile ohrabrujuće. Najveći problem nasilno započetih abortusa jeste što je njima bio ugrožen život i zdravlje žene. Dr. Aleksandar Milojković istakao je kako je takvih slučajeva puno, a da problem predstavlja veliki broj komplikacija koje nastaju u posljednje vrijeme jer se javlja

⁷⁸ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965.

rezistencija bakterija na postojeće antibiotike. Osvrnuo se na dva slučaja iz svoje prakse u to vrijeme, jedne žene koja je bila već deset dana u bolnici i borila se sa sepsom zbog kriminalnog abortusa, te žene koja je umrla na mostu na putu prema bolnici iz istih razloga. Njegovo mišljenje je da su ti abortusi posljedica zaostalosti i stida, jer je bio veliki broj žena koje nikad nisu došle do ljekara na pregled iz zabačenih krajeva, ali da je to vjerovatno i posljedica utjecaja klera u nekim sredinama.⁷⁹ Da je utjecaj klera bilo važno pitanje, svjedoči i izlaganje delegatkinje iz Travnika Evice Let o prilikama u toj općini. Istakla je da je rad u seoskim i udaljenim krajevima otežan i da ga skoro nema zbog zaostalosti, nezainteresiranosti žena, ali i zbog nedostataka zdravstvenog kadra i finansija. Prema njenim riječima, komisije za prekid trudnoće iz Travnika radile su vrlo liberalno u odobravanju zahtjeva za prekid trudnoće, jer je njihov stav bio da će sve odbijene žene na koncu pribjeći kriminalnom pobačaju od strane žena nadribabica. Za žene iz Travnika i okoline organizirana su predavanja o kontracepciji i pobačajima i puštani su propagandni filmovi s ciljem prosvjeđivanja o ovim pitanjima. Nakon predavanja u nekim katoličkim naseljima paroh je upozoravao vjernice i prijetio im izopćavanjem iz crkve, zbog čega su neke žene krile i od svoje porodice da nabavljaju kontraceptivna sredstva.⁸⁰ Katolička crkva vrlo je glasno iznosila svoje stavove o ovim pitanjima i u drugim dijelovima federacije, tako da ovi primjeri na prostoru BiH nisu iznenađujući.⁸¹ Ono što je davalo poseban pečat bosanskohercegovačkom iskustvu jeste izrazita nerazvijenost mnogih krajeva, nepismenost i neprosvijećenost, naročito žena, što je sve skupa otežavalo rješavanje ovog pitanja.

Problem kriminalnih abortusa jeste bio težak, ali je također teška i činjenica da vlasti nisu poduzimale ništa u vezi s ovim problemom. O njemu se stalno raspravljalo i upozoravalo na opasnost ove pojave po zdravlje žene,

⁷⁹ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 222.

te je i zakon predviđao kažnjavanje u ovim slučajevima. Ipak, procesuiranje osoba koje su vršile ove pobačaje u najvećoj je mjeri izostalo. Iz dostupnih izvora vidimo da su medicinski radnici reagirali na ovo pitanje, te da su smatrali kako takav odnos samo ohrabruje žene da nastave s ovom praksom. Neke žene su pribjegavale opasnim i neizvjesnim metodama zbog pritiska okoline, vjerskih i tradicionalnih uvjerenja, ponekad i zbog nemogućnosti obraćanja komisiji za prekid trudnoće jer su živjele u udaljenim mjestima gdje nije bilo zdravstvene službe. To je bilo i zbog toga što je procedura dokazivanja socijalnih indikacija bila prekomplicirana, nekad i zbog stida da će sve saznati njihova porodica ili zbog toga što je njihov zahtjev odbijen od strane komisije za prekid trudnoće. Dr. Milan Petrović iz Tuzle na Savjetovanju je upravo ukazao na ovaj problem, jer je broj kriminalnih abortusa na njihovoj klinici bio vrlo visok, te je naveo kako su oni redovno prijavljivali žene koje vrše te abortuse, ali da vlasti nisu ništa poduzimale i “da njima niko ne sudi”.⁸² Pored toga, žene, posebno mlade ili neudate djevojke, pribjegavale su kriminalnim abortusima jer odlazak u javnu zdravstvenu ustanovu i pred komisiju nije garantovao diskreciju, što je značilo da će one kasnije, poslije tog čina, biti stigmatizirane od društva ili zajednice u kojoj žive. Dara Četković, delegatkinja iz Sarajeva, na Savjetovanju je posebno ukazala na problem nemogućnosti tajnosti rada komisija: “Znači trebalo bi se izboriti da tajnost u radu komisija za dozvoljen pobačaj bude zagarantirana. Zaista je tačno da se skoro ni jedan abortus ne može obaviti, a da se za to nezna (sic!). O tome značitavo naselje, a možete misliti šta to znači kad se počne pričati o jednoj djevojci ili neudatoj ženi.” Javili su se prijedlozi da se u blizini Sarajeva napravi poseban stacionar u kojem bi se vršili abortusi kako bi se garantovala tajnost i diskrecija pacijenticama, što je, naravno, bilo potpuno nerealno imajući u vidu da ni u većim centrima nije bila u dovoljnoj mjeri razvijena osnovna zdravstvena infrastruktura.⁸³

⁸² AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II. Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965.

⁸³ Isto.

Glavni tok Savjetovanja, osim problemima abortusa, bio je posvećen i pitanju kontracepcije, ali i seksualnog odgoja, posebno mladih generacija, kao oblika preventivnog rada u društvu. Nakon što je pitanje kontracepcije aktualizirano koncem 1950-ih, o čemu je bilo riječi u prvom dijelu rada, i nakon donošenja *Uredbe* 1960. godine većina aktivnosti na promociji kontracepcijskih sredstava je zatajila. Prema riječima dr. Aleksandara Milojkovića, na sastanku Koordinacionog odbora KDAŽ Jugoslavije 1966. godine, komentirajući dotadašnje aktivnosti na polju širenja upotrebe kontraceptivnih sredstava, konstatirao je da u “Bosni nismo uspjeli sa kontracepcijom”. Smatrao je da je donošenje *Uredbe* u Bosni i Hercegovini u potpunosti “miniralo” kontraceptivnu službu.⁸⁴ Jedan od zadataka *Koordinacionog odbora za pitanje seksualnog vaspitanja, kontracepcije i abortusa*, koji je osnovan 1964. godine, bio je da napravi široku anketu na nivou svih općina u BiH s ciljem prikupljanja podataka o aktivnostima zdravstvenih ustanova, o njihovim djelatnostima i preventivnim aktivnostima, medicinskom kadru, o službi kontracepcije, načinima finansiranja ove službe, načinu finansiranja kontraceptivnih sredstva i njihove nabavke. Ove podatke trebalo je prikupiti preko nadležnih općinskih organa. Na koncu, u anketi je učešće uzelo samo 56 općina, odnosno 55% od ukupnog broja općina, a posebno je bio slab odziv općina iz Mostarskog sreza.⁸⁵ Iz prikupljenih podataka i drugih pregledanih izvora vidljivo je da je mreža savjetovališta u BiH bila skromna i neravnomjerno raspoređena, posebno u srezovima Bihać, Banja Luka, Doboj i Mostar. U nekim dijelovima republike takva savjetovališta nisu bila ni otvorena, kao npr. na prostoru istočne Bosne.⁸⁶ Postojali su i svijetli primjeri rada ovakvih ustanova, npr. rad savjetovališta u velikim industrijskim centrima – Sarajevu i Tuzli. Veliki broj savjetovališta radio je u otežanim uslovima; uglavnom nisu raspolagali s dovoljno

⁸⁴ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 610, sign. 142/II, Zapisnik sa sastanka Koordinacionog odbora Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije 21. 12. 1966, 15.

⁸⁵ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena BiH o problemima kontracepcije i abortusa, 13. maj 1965.

⁸⁶ “Planiranje porodice i vaspitanje omladine za zajednicu ima veliki značaj”, *Nova žena*, br. 10, oktobar 1964, 4, 5.

finansijskih sredstava, ali ni stručnim kadrom. Iako je savjetovališta bilo nedovoljno, kod onih koji su funkcionirali zbog nedostataka kadrova dešavalo se da u nekim slučajevima babice rade taj posao, ali to opet nije davalo rezultate jer su kontraceptivna sredstva propisivali ljekari i to tek nakon pregleda.⁸⁷ Finansiranje ove službe bilo je otežano jer nije bilo regulirano programima mjera zdravstvene zaštite i u planovima rada ambulantno-polikliničkih ustanova. Tamo gdje je postojala finansijska podrška dolazila je uglavnom od socijalnog osiguranja; i tek malim dijelom kontraceptivna služba podržavana je od privrednih organizacija, uglavnom onih koje su u najvećoj mjeri zapošljavale žensku radnu snagu.⁸⁸

Kada su u pitanju distribucija i korištenje kontraceptivnih sredstava, poseban izazov predstavljalo je neriješeno pitanje načina njihove nabavke i plaćanja. Naime, prema Zakonu o zdravstvenom osiguranju radnika, pitanje finansiranja kontraceptivnih sredstava prebačeno je na fond zdravstvenog osiguranja komunalnih zajednica da samostalno odluče da li će kontraceptivna sredstva biti finansirana iz tog fonda. To je dovelo do šarolikog i neujednačenog stanja na terenu, iako je Savezni zavod za socijalno osiguranje uputio preporuku republičkim zavodima za socijalno osiguranje da se kontraceptivna sredstva daju svim osiguranicama kao i ostali lijekovi.⁸⁹ Posebno je bilo delikatno pitanje plaćanja kontraceptivnih sredstava za žene osigurane po Zakonu o zdravstvenom osiguranju zemljoradnika, jer prema tim propisima one nisu imale prava ni na druge lijekove, što nije bio zanemariv problem ako se uzme u obzir da je preko 50% žena pripadalo ovoj kategoriji stanovništva u BiH. Ovakva situacija, uzimajući u

⁸⁷ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965.

⁸⁸ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, 13. maj 1965. Referat s republičkog Savjetovanja o problemima kontracepcije i pobačaja, Sarajevo, 13. maj 1965: dr. A. Jamnicki i dr. E. Šerstnev, "Socijalno-ekonomski i zdravstveni aspekti problema abortusa u BiH".

⁸⁹ "Planiranje porodice i vaspitanje omladine za zajednicu ima veliki značaj", *Nova žena*, br. 10, oktobar 1964, 4, 5.

obzir opću zaostalost, neprosvijećenost i nepismenost na tim prostorima, mogućnost primjene kontracepcije učinila je skoro nemogućom za žene sa sela.⁹⁰

Predstavnici jednog broja općina koji su učestvovali na Savjetovanju istakli su kako je problem što osiguranje ne pokriva troškove nabavke kontracepcije, te mnoge žene zbog toga odustaju od primjene ovih sredstava.⁹¹ Pregledom stanja dostupnosti kontraceptivnih sredstava u apotekama širom republike ustanovljeno je da je asortiman dobar, ali da potražnja nije rasla.⁹²

Kao dobar primjer rada na promoviranju kontracepcije može se istaći djelatnost Savjetovališta za kontracepciju pri Domu zdravlja Stari Grad u Sarajevu. Početkom 1960-ih godina s ciljem da se podigne svijest o važnosti kontracepcije u ovom Savjetovalištu uvedena je administrativna obaveza za sve žene koje žele prekinuti trudnoću da su dužne javiti se na konsultacije o kontracepciji. Prema riječima dr. Marine Maglajlić, koja je bila šefica Dispanzera za žene pri Domu zdravlja Stari Grad, a ujedno i vodila ovo Savjetovalište, ovom akcijom ostvareni su mali pomaci. Žene koje su dolazile u Savjetovalište informirane su o svakom preparatu, pregledale su film i uz razgovor s doktorima dobile su i propagandni materijal i većina njih je nakon boravka odlučila da primjenjuje neko od kontraceptivnih sredstava. Kroz nekoliko godina rada Savjetovališta stalno je rastao broj žena koje su se javljale dobrovoljno i izrazile želju za primjenom kontracepcije, iako je i dalje bio veliki broj onih žena koje su dolazile prinudno, odnosno po odluci Komisije za prekid trudnoće.⁹³

⁹⁰ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II. Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965, 11.

⁹¹ Isto.

⁹² "Planiranje porodice i vaspitanje omladine za zajednicu ima veliki značaj", *Nova žena*, br. 10, oktobar 1964, 4, 5.

⁹³ Konkretno, 1963. godine od 996 žena koje su boravile u Savjetovalištu njih 6,3% javilo se radi kontracepcije, a 93,7% tu je dolazilo prinudno, odnosno odlukom Komisije za prekid trudnoće. U 1964. godini broj žena u Savjetovalištu porastao je na 1.390, od čega je njih 29,1% izrazilo želju

Ipak, ove akcije nisu bile sistematski i planski organizirane i uglavnom su ovisile o angažmanu i zalaganju pojedinaca. Pored primjera Savjetovališta iz Starog Grada dobar primjer je Ginekološki centar pri Domu zdravlja "Omer Maslić" na prostoru Novog Sarajeva, odnosno angažman dr. Milice Popović. Naime, taj centar radio je i kao savjetovalište za planiranje porodice, odnosno kao centar za kontracepciju. Bilježio je broj dozvoljenih pobačaja od strane Komisije za prekid trudnoće koja je djelovala pri centru i utvrđeno je da se taj broj sporo smanjivao, s tim da je bilo teško ustanoviti realno stanje. 1966. godine zabilježeno je 2.000 pobačaja, a 1971. godine 1.300, s tim da taj broj nije bio do kraja relevantan jer su se žene kretale i prema drugim općinama. Rad na promoviranju kontracepcije također je uznapredovao zahvaljujući stalnom zalaganju zaposlenika centra, tako da je na nivou Općine Novo Sarajevo preko 1.000 žena redovno primjenjivalo oralna kontraceptivna sredstva. Žene su se ustručavale kupovati kontracepciju, stoga je centar otkupljivao kontraceptivna sredstva i uz recept i naplatu ih izdavao pacijenticama.⁹⁴

Kao primjer uspješnog rada na promoviranju kontrole reprodukcije valja još spomenuti i djelovanje Dispanzera za žene u Tuzli i Savjetovalište za kontracepciju koje je radilo pri Dispanzeru od 1961. godine. U okviru Savjetovališta radilo se na promoviranju kontraceptivnih sredstava putem predavanja, zalaganjem patronažnih babica, ali i kroz rad Prvostepene komisije za prekid trudnoće. U prvim godinama rad je bio otežan jer u to vrijeme na prostoru Tuzlanskog sreza nije bilo organiziranog rada na promociji kontracepcije. Na oko 750.000 stanovnika djelovao je samo jedan ginekolog koji je radio u bolnici. Patronažna služba na terenu nije bila razvijena. U prve dvije godine rada Savjetovalište je radilo dva puta nedjeljno, a posjećivalo ga je od 15 do 20 žena, s kojima se radilo individualno.

za kontracepcijom, a 70,9% njih i dalje je tu bilo prinudno. Za prvih tri mjeseca 1965. godine u Savjetovalište se javilo 475 žena, a njih 51,5% od tog broja došle su prinudno. AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965, 10.

⁹⁴ "Koliko djece želite. Medicina vam pruža izbor", *Nova žena*, br. 7-8, juli–august 1971, 22, 23.

Afirmacija Savjetovališta uslijedila je u periodu poslije 1963. godine.⁹⁵ Prekretnica u radu bila je 1966. godina jer je tada započela široka primjena oralnih kontraceptivnih sredstava, tako da je 1968. godine čak 4.099 korisnica bilo obuhvaćeno kontraceptivnim sredstvima, te je to bila i prva godina u kojoj je ujedno broj žena korisnica kontraceptivnih sredstava bio veći od broja žena koje su bile na Prvostepenoj komisiji za prekid trudnoće.⁹⁶

Primjere rada Savjetovališta za kontracepciju iz Sarajeva i Tuzle svakako treba uzeti kao izuzetke u kontekstu razvoja bosanskohercegovačkog društva 1960-ih godina. Činjenica da su to bile razvijene urbane sredine, koje su u relativnom smislu imale dobro razvijenu mrežu zdravstvenih ustanova i veći broj stručnog specijalističkog kadra olakšavala je primjenu praksi promoviranja kontracepcijskih sredstava, ali i širenje njihove upotrebe. U svim manjim centrima, pa čak i u blizini Sarajeva i Tuzle, okolnosti su bile potpuno drugačije. Primjera radi, na osnovu analiza Zavoda za zdravstvenu zaštitu BiH iz 1967. godine, evidentiranih u organizacionim jedinicama za provođenje zdravstvene zaštite (zdravstvene stanice, domovi zdravlja i medicinski centri), o broju posjeta žena savjetovalištim i obuhvaćenošću kontracepcijom jasno se vidi da su najbolji rezultati ostvareni u većim industrijskim općinama. Posebno se u radu izdvajaju domovi zdravlja u Sarajevu, Centru i Vogošći sa 3.760 i 1.323 posjete žena, te Dom zdravlja u Tuzli sa 5.457 posjeta žena. Za ostale jedinice podaci o posjetama žena bili su skromni ili ih uopće nije bilo, što može značiti da nije bilo nikakvih aktivnosti ili da nisu dostavili podatke, što opet ukazuje na slabu aktivnost i angažman u radu na ovim pitanjima.⁹⁷

⁹⁵ 1963. godine zabilježeno je 1.186 posjeta žena, a s obzirom da je jedna žena dolazila u prosjeku tri puta godišnje, na koncu je njih 400 bilo obuhvaćeno kontracepcijom. Već iduće godine broj posjeta Savjetovalištu porastao je na 1.980, 1965. godine na 2.136 posjeta, da bi 1966. godine bilo zabilježeno 3.027. posjeta. N. Alispahić, "Socijalni, medicinski i demografski aspekti planiranja porodice u Tuzli i okolini", 205, 209–211.

⁹⁶ Aleksandar Pavlović, Nenad Trifković, "Iskustva iz rada Savjetovališta za planiranje porodice u Tuzli", u: *Medicinska revija*, Beograd: Galenika, 1969, god 19, br. 2, 31–42; N. Alispahić, "Socijalni, medicinski i demografski aspekti planiranja porodice u Tuzli i okolini", 205, 209–211.

⁹⁷ V. A. Milojković, *Zdravstvena zaštita žena, djece i omladine u BiH*, Tabela 6, str. 24.

Uz kontracepciju dio politike planiranja porodice predstavljao je i seksualni odgoj, o kojem se u Jugoslaviji javno počelo govoriti još od sredine 1950-ih godina, ali uglavnom kroz neformalne oblike obrazovanja – *Škole za roditelje* i *Škole za život*, koje su najprije pokrenute u Sloveniji, a čiji je rad podrazumijevao kraće tečajeve, seminare i predavanja o različitim aspektima odnosa između bračnih partnera i spolova uopće. Ovakav koncept rada s mladima uskoro se proširio i u ostalim republikama i pokrajinama kroz rad narodnih i radničkih univerziteta.⁹⁸ Takvi oblici rada zabilježeni su i u BiH. Pokušaji da se napravi šira akcija s prosvjetnim organima vlasti kroz rad *Koordinacionog odbora za pitanje seksualnog vaspitanja, kontracepcije i abortusa* KDAŽ BiH 1964. godine ostala je bez uspjeha.

Ipak, na Savjetovanju iz 1965. godine zaključeno je da je rad na seksualnom odgoju mladih ljudi jako važan, te da kod njih postoji interes za tom vrstom znanja, ali da veliki otpor pružaju direktori škola, prosvjetni radnici i roditelji. Pokušaji organiziranja predavanja u školama od strane ginekologa zbog toga su najčešće završavali bezuspješno. CK Saveza omladine također nije pokretao nikakve akcije o ovom pitanju. Predstavnica Saveza omladine Ada Midžić, koja je ispred ove organizacije učestvovala na republičkom Savjetovanju 1965. godine, izjavila je da rad na seksualnom odgoju omladine nije potreban. Istakla je kako u gradovima omladina može dosta sama saznati o problemima seksualnog života, ali smatrala je “iluzorno(im) da sada idemo i da seoskim djevojkama o tome govorimo, kada je njihov kulturni nivo takav da one to ne bi shvatile i ne bi imale nikakve koristi od toga”. Ona je tom prilikom navela svoje iskustvo s predavanja o seksualnom odgoju: ”Ja sam, na primjer, prvi put čula nešto o seksualnom vaspitanju na autoputu, kada nam je jedan student medicine nešto o tome govorio, ali sve je to skupa bilo vrlo neozbiljno i po malo neukusno.”⁹⁹ Ostali delegati nisu se složili s njenim izlaganjem, posebno jer je bilo evidentno da se

⁹⁸ I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 243–245.

⁹⁹ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965.

bilježi veći broj maloljetničkih trudnoća koje su upućivale na to da mladi nemaju dovoljno znanja o tim temama. Na to su upozoravali i iz Centra za socijalni rad u Sarajevu, ističući kako je glavni problem nedostatak seksualnog odgoja kod mladih. Mlade djevojke obraćale su se štampi tražeći savjet jer nisu znale na koji način doći do kontraceptivnih sredstava, te kako ih primjenjivati. Aktivnosti su se zadržale na sporadično organiziranim tribinama i predavanjima uglavnom u većim gradskim centrima.¹⁰⁰

Svojim angažmanom na ovim pitanjima posebno se isticao u radu Narodni univerzitet u Sarajevu, a u okviru tog rada štampali su posebnu brošuru pod naslovom “Seksualno vaspitanje”, u kojoj su bili sređeni i prezentirani materijali s II kongresa pedagoga Jugoslavije iz oblasti seksualnog obrazovanja odraslih. U toj brošuri objavljeni su i podaci šire ankete koja je napravljena sa 312 mladića i djevojaka u BiH starosti od 16 do 20 godina. Rezultati su pokazali da su interese mladih u najvećoj mjeri oblikovali mediji, a posebno film.¹⁰¹ Pitanje seksualnog odgoja mladih uglavnom je deklarativno isticano na svim sastancima i prilikom rasprava o problemima abortusa i kontracepcije, ali u praksi nije bilo većih pomaka. Aktivnosti su predstavljale samo angažman pojedinaca, dok organizirane i sistemske akcije izostaju. Dio odgovornosti prebacivao se i na porodicu, međutim, generacije roditelja 1960-ih godina, koje su odgajane u potpuno drugačijim okolnostima, nisu imale svijest, umijeće niti znanje da ova pitanja objasne mladim generacijama. Prema jednoj anketi, djevojka od 18 godina navela je: “Kada sam se prvi put obratila majci da bih saznala nešto iz intimnog života muškarca i žene, dobila sam ukor da je to rano za mene, da gledam svoja posla i da se klonim onoga što me može u nesreću spremi”. Slična su iskustva mladića istih godina koji je naveo kako su ga roditelji savjetovali da se kloni spolnih odnosa.¹⁰²

¹⁰⁰ “Da li je moja ljubav grešna”, *Nova žena*, br. 4, april 1964, 27; “Duboki su korijeni zaostalosti, prošlosti...”, *Nova žena*, br. 5, maj 1964, 15, 18.

¹⁰¹ “Seksualno vaspitanje – integralni dio cjelokupnog vaspitanja”, *Nova žena*, br. 10, oktobar 1965, 13.

¹⁰² “Ko sve treba da utiče na seksualno vaspitanje omladine od 14-18 godina”, *Nova žena*, br. 12, decembar 1965, 22.

Savjetovanje o pitanju prekida trudnoće i kontracepcije u BiH 1965. godine bilo je prilika da se rezimiraju stavovi i stanje na terenu nakon donošenja *Uredbe* 1960. godine. Zaključak je bio da je stanje s abortusima u republici bilo na takvom nivou da je neophodna intervencija društva na provođenju sistematskog zdravstvenog prosvjećivanja, prema riječima dr. Jamnickog – “roditelja, muževa, žena, omladine i dopunjavanje školskih programa u cilju zdravstvenog prosvjećivanja omladine”. Posebno je naglašena važnost rada na promoviranju kontracepcije, naročito na nivoima komuna. Kao zaključna misao istaknuta je i potreba sagledavanja ekonomskog aspekta štetnosti velikog broja abortusa u republici. Navodi se da društvenu zajednicu jedan abortus košta 260.000 dinara, te da se u to uopće ne ubrajaju druge posljedice koje proizlaze iz nasilnog prekida trudnoće, a koje se odražavaju na zdravlje žene, te kasnije na njenu produktivnost u radu.¹⁰³ Pitanje ekonomskih posljedica velikog broja abortusa za privredne organizacije u kojima su žene bile većinska radna snaga u narednim godinama postajalo je sve aktuelnija tema. Tim povodom početkom 1968. godine pokrenuta je inicijativa od strane KDAŽ Jugoslavije za izradu elaborata za obradu pitanja zdravstvenih i ekonomsko-socijalnih posljedica prekida trudnoća u Jugoslaviji koja je povjerena Zavodu za unapređenje socijalnog rada Bosne i Hercegovine.¹⁰⁴ Prije izrade elaborata napravljeno je preliminarno istraživanje u Tvornici duhana u Sarajevu koje je pokazalo da je u toku 1967. godine zabilježen veliki broj intervencija zdravstvene službe, te da je 50% tih intervencija predstavljalo saniranje različitih posljedica izvršenih pobačaja. Evidentno je da se pored zdravstvenih u ovim istraživanjima mjere i ekonomski gubici koji su nastali kao posljedica

¹⁰³ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965; “Rađati voljenu djecu je društvena i biološka dužnost žene”, *Nova žena*, br. 6, juni 1965, 4, 5.

¹⁰⁴ Elaborat je podrazumijevao istraživanje u najmanje tri preduzeća u svakoj republici i pokrajini u kojima su pretežno zaposlene žene, ukupno 24 preduzeća. Izbor preduzeća napravio bi se u dogovoru s republičkim i pokrajinskim KDAŽ-om. Arhivska građa Zavoda za unapređenje socijalnog rada BiH nije dostupna u Arhivu BiH. Osim nacрта projekta, elaborat nije sačuvan ni u građi KDAŽ BiH, koja je također nesređena.

bolovanja, za koje se navodi da osim zdravlja narušavaju individualni i porodični standard žene; pri tome se socijalni i psihološki aspekti ovog problema uopće ne razmatraju.¹⁰⁵

Zaključci Savjetovanja iz 1965. godine, ali i iskustva u narednom periodu pokazali su da nije došlo do većih promjena na terenu. Na to je još jednom ukazala i predsjednica Koordinacionog odbora za planiranje porodice pri KDAŽ Esma Hercegovac u intervjuu za *Novu ženu* 1967. godine pod naslovom "Planiranje porodice na zamagljenim marginama. Neispunjene nade jedne značajne aktivnosti". S dosta gorčine i nezadovoljstva predsjednica Koordinacionog odbora kritizirala je nezainteresovanost i izostanak mobilizacije i angažmana profesionalnih institucija, misleći na školske i zdravstvene institucije, čija je aktivnost trebala biti preventivna kroz edukaciju i propagandu u obliku seksualnog odgoja mladih i promoviranje kontraceptivnih sredstava. Izostanak preventivnih djelatnosti, po njenom mišljenju, bio je glavni uzrok slabih rezultata u suzbijanju nasilnih prekida trudnoće. Koordinacioni odbor predlagao je da se pri narodnim univerzitetima organiziraju stalne katedre "Škole za život", a u tome je jedino iznimka bio Narodni univerzitet u Sarajevu, koji je organizirao niz škola, predavanja i razgovora. Inicijativa se ipak nije proširila u škole; naprotiv, i na Medicinskom fakultetu u Sarajevu studenti su imali priliku da odsluša-ju predavanje o higijeni i zdravstvenom prosvjećivanju svega jedan čas na završnoj godini studija. Osvrnula se i na slabu upotrebu kontraceptivnih sredstava i činjenicu da veliki broj skupih oralnih kontraceptivnih sredstava stoji u apotekama jer ih niko ne koristi. Još jednom je konstatovala da su aktivnosti u provođenju programa planiranja porodice već godinama u

¹⁰⁵ Zabilježeno je 736 intervencija zdravstvene službe, što je otprilike 1,5 po jednoj zaposlenoj ženi. Ukupno su 73 žene imale prekid trudnoće, a 50% ostalih zdravstvenih intervencija koje su vršene predstavljale su različite posljedice pobačaja. Pobačaj je, prema tome, bio glavni zdravstveni i ujedno i ekonomski problem u tvornici. Izneseni su podaci da je zbog prekida trudnoće u toku godine iskorišteno 895 dana bolovanja koji su prouzrokovali gubitke u proizvodnji u iznosu od 5% od cjelokupne proizvodnje, a primanja žena smanjena su zbog bolovanja za 35%. ABiH, Fond: SSRNBiH, KDAŽ BiH, Skica za izradu elaborata na temu: Zdravstvene i ekonomsko-socijalne posljedice prekida trudnoće zaposlenih žena u Jugoslaviji, Sarajevo, april 1968. (nesređena građa).

zastoju, kako u konkretnom radu tako i u preventivnoj djelatnosti. Kada se posmatraju izvori koje analiziramo o ovom pitanju kroz 1960-e godine evidentno je da se iznose isti stavovi i ponavljaju zaključci, te da konkretnih rezultata nema, posebno kada je u pitanju preventivna aktivnost.¹⁰⁶

Činjenica je da Bosna i Hercegovina, za razliku od ostalih republika, nije ni koncem 1960-ih imala Zavod za zdravstvenu zaštitu majke i djece koji bi se bavio cjelokupnom organizacijom njihove zaštite, od pitanja ishrane, vakcinisanja, zaštite reproduktivnog zdravlja žene, zaštite trudnica i slično. Kroz donošenje novog zakona o organizaciji zdravstvene službe u republici 1968. godine planirano je osnivanje jednog takvog centra koji bi koordinirao rad svih dispanzera. Rasprave su intenzivno vođene o tome da li ova oblast zdravstvene zaštite treba biti dio osnovne zdravstvene zaštite, te koji su to sve načini finansiranja, od federalnog, republičkog ili lokalnog, kakve to posljedice može izazvati, posebno ako se ima u vidu da BiH ima visok natalitet.¹⁰⁷

Porast broja abortusa, kao i veliki broj kriminalnih abortusa utjecali su na to da se u drugoj polovini 1960-ih ponovo otvore rasprave o tome da li se *Uredba* treba mijenjati, dodatno liberalizirati ili zaoštravati. U međuvremenu je Jugoslavija postala aktivni član MFPP-a 1967. godine, čemu je prethodilo i Titovo potpisivanje Izjave o populaciji 1966. godine, kojom je garantirano osnovno ljudsko pravo planiranja porodice, odnosno broja željene djece. Ovo su ujedno bile polazne osnove za donošenje Rezolucije o planiranju porodice u Jugoslaviji i Opšteg zakona o prekidu trudnoće, kojim su socijalne indikacije postale individualne.¹⁰⁸ Rezolucijom su utvrđeni stavovi jugoslavenske politike u oblasti planiranja porodice, odnosno pitanja prekida trudnoće, kontracepcije, seksualnog odgoja i odnosa među spolovima. Koordinacioni odbor za pobačaje, kontracepciju i seksualno vaspitanje nakon pristupanja Jugoslavije MFPP-u 1967. godine

¹⁰⁶ "Planiranje porodice na zamagljenim marginama", *Nova žena*, br. 9, septembar 1967, 7.

¹⁰⁷ "Zaštita materinstva – interes cijele društvene zajednice", *Nova žena*, br. 7-8, juli–august 1968, 8.

¹⁰⁸ B. Bogdan, "Reproductive regulation in socialist Yugoslavia", 208, 209; I. Dobrovojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 169, 170, 174.

preimenovan je u Koordinacioni odbor za planiranje porodice pri KDAŽ, nakon čega je početkom 1968. godine preimenovan u republički Koordinacioni odbor u BiH. Već tada se u duhu nove politike, a i prije donošenja Rezolucije, diskutiralo o tome šta podrazumijevaju aktivnosti ove politike, posebno na republičkom nivou, imajući u vidu bosanskohercegovačke specifičnosti. Tadašnja predsjednica Koordinacionog odbora za planiranje porodice u BiH dr. Marina Maglajlić u intervjuu za *Novu ženu* navela je da je planiranje porodice “društveno stručna akcija koja je različita po svojim ciljevima u različitim oblastima (...) ali jedini cilj planiranja porodice ne smije da bude suzbijanje rađanja. U našim uslovima, planiranje porodice bi bilo prije svega suzbijanje neželjene trudnoće, što drugim riječima znači da svako rođeno dijete treba da bude i željeno dijete. Time mislim na pružanje obrazovanja, zdravog života, mogućnost zapošljavanja i drugog (...) Prema tome, planiranje porodice znači organizovanu brigu društva da riješi probleme koji nisu samo zdravstveni, već problemi nezaposlenosti, stambenog prostora, školskog prostora i td.” Ona je istakla da će, kada ova politika i rad na njoj implementaciji dobije svoju formu, prestati aktivnosti kroz rad isključivo Koordinacionog odbora za planiranje porodice pri KDAŽ jer je to široko društveno pitanje.¹⁰⁹

Na sjednici Predsjedništva KDAŽ koja se održala u oktobru 1969. godine, a na kojoj se raspravljalo i o usvojenoj Rezoluciji o planiranju porodice, dr. Marina Maglajlić također je istakla: “Prvi put Savezna skupština donosi dokument ovakve vrijednosti. To samo za sebe znači da je Savezna skupština shvatila potrebu da se i u njenim tijelima donese jedan određeni stav koji će programirati jednu politiku a i zagovarati rješavanje te politike.” Iako je rješavanje ovog pitanja bilo neujednačeno u mnogim dijelovima zemlje, potcrtala je da je *novi kurs* bio i prilika da pitanje planiranja porodice postane opće društveno pitanje koje će se razmatrati u svim društveno-političkim organizacijama.¹¹⁰

¹⁰⁹“Osnovni cilj – suzbijanje neželjene trudnoće”, *Nova žena*, br. 7-8, juli–august 1968, 9.

¹¹⁰ ABIH, Fond: SSRN BiH, KDAŽ, Stenografske bilješke sa sjednice Predsjedništva Konferencije, Sarajevo 6. oktobar 1969. (nesređena građa).

Donošenje Rezolucije, a potom i Opšteg zakona o prekidu trudnoće, kojim je zvanično legaliziran abortus, bili su posljedica prilika u Jugoslaviji kako na unutarpolitičkom tako i na vanjskopolitičkom planu. S jedne strane, u zemlji su se vodile brojne rasprave o problemima prekida trudnoće, kontracepcije i seksualnog odgoja kao preventivnih aktivnosti na polju suzbijanja sverastuće epidemije abortusa, posebno tokom 1960-ih godina. Pravno definirana ravnopravnost spolova, praćena i postepenom liberalizacijom u oblasti reproduktivnih prava koja je proklamirana odozgo, bila je u disharmoniji sa stanjem u društvu, što je uprkos ubrzanom modernizaciji, industrijalizaciji i urbanizaciji sporo mijenjalo naslijeđene i duboko ukorijenjene patrijarhalne i tradicionalne oblike načina življenja i razmišljanja. S druge strane, pristupanje Jugoslavije MFPP-u i donošenje *Rezolucije o planiranju porodice* od strane Savezne skupštine bili su prilika da ovo pitanje, za koje se Jugoslavija obavezala na međunarodnom planu, postane dio šire društvene akcije unutar zemlje i da izađe iz okvira i rasprava uglavnom ženskih organizacija i najčešće kruga medicinskih stručnjaka. Ovo je bio epilog skoro dvije decenije duge rasprave i sazrijevanja politike o reproduktivnim pravima žena u socijalističkoj Jugoslaviji.

Zaključak

Proces proširenja reproduktivnih prava žena kao dio populacijske politike u socijalističkom režimu tokom 1950-ih i 1960-ih, ustanovljeni pravni okvir koji je djelimično, osim kao težnja za ženskom emancipacijom, ishodio i iz želje da se riješi jedno društveno pitanje i problem, treba sagledati kroz dvije faze. Prva je od donošenja *Uredbe* iz 1952. godine do konca 1950-ih godina i druga od donošenja *Uredbe* iz 1960. godine pa do 1969. godine, odnosno do pune liberalizacije prekida trudnoće. Tempo aktivnosti na normativnom reguliranju ovog pitanja unutar društva utvrđivao se na saveznom nivou, a potom su odredbe i zaključci upućivani prema republičkim i pokrajinskim, odnosno regionalnim i lokalnim razinama vlasti. Ključnu ulogu u implementaciji ove politike na širem društvenom planu

imale su socijalističke ženske organizacije SŽD i KDAŽ, koje su pratile, analizirale i pokretale rasprave o ovim pitanjima uz saradnju s ostalim društveno-političkim organima i medicinskim krugovima.

U ovom radu pokušala sam dati pregled bosanskohercegovačkog iskustva u pitanjima prekida trudnoće, ali i kontracepcije i seksualnog odgoja kao preventivnih mjera kroz primjere iz prakse i stanje na terenu. Također su predstavljene rasprave vođene o njima u periodu prve dvije decenije koje su obilježene različitim fazama liberalizacije reproduktivnih prava žena. Kao jedna od “nerazvijenih republika”, koja je bila u procesu tranzicije iz agrarnog u industrijsko društvo, s velikim procentom poljoprivrednog i nepismenog stanovništva, nerazvijenom mrežom zdravstvenih ustanova BiH je bila prostor gdje je ovo pitanje bilo veoma složeno.

Nakon donošenja *Uredbe* 1952. godine broj zabilježenih legalnih abortusa u BiH stalno je rastao, kao i broj kriminalnih abortusa. Takvo stanje nije bilo isključivo posljedica liberalizacije prekida trudnoća, već odraz preobražaja koji je društvo prolazilo u procesu socijalističke modernizacije. Liberalizacija abortusa što je uslijedila 1960-ih godina i prihvaćanje socijalnih indikacija kao uslova za dozvoljavanje pobačaja predstavljale su samo legaliziranje prakse koja se u mnogim dijelovima zemlje već provodila, a kao rezultat došlo je do još većeg rasta broja abortusa, kako legalnih tako i kriminalnih. Dok su se pravile brojne analize, istraživanja i rasprave o problemima abortusa, njihovim uzrocima i posljedicama, u svakodnevnom životu za mnoge žene nije bilo velikih promjena. Kontracepcija kao preventivna mjera za neželjenu trudnoću nikad nije zaživjela u punom kapacitetu. Neprosvijećenost, konzervativna i vjerska shvaćanja, kompliciranost upotrebe, nedostupnost ovih sredstava bili su samo neki od razloga za to. Primjeri rada savjetovališta za kontracepciju u Tuzli i Sarajevu bili su izuzetak koji je potvrđivao pravilo da je uspjeh zavisio od angažmana i zalaganja uglavnom pojedinaca, i to u većim gradskim sredinama, gdje je postojala infrastruktura i stručni kadar.

Rasprave o važnosti seksualnog odgoja kao druge preventivne mjere, naročito među mlađom populacijom, a posebno zbog velikog broja

maloljetničkih trudnoća, nisu davale rezultate. Sve je ostalo uglavnom na sporadičnim aktivnostima kroz neformalne oblike rada. Za ovo pitanje nije bilo sluha kod prosvjetnih organa, ni u prosvjetnim ustanovama zbog otpora direktora, prosvjetnih radnika i roditelja, pa čak ni kroz rad omladinskih organizacija. Zakonodavni okvir prilagođavao se društvenim prilikama i stanju na terenu. Iako je *Uredba* iz 1960. godine dozvoljavala prekid trudnoće iz medicinskih i socijalnih razloga, komisije za prekid trudnoće u BiH vrlo su liberalno tumačile ovu odredbu i u nekim dijelovima zemlje odobravale skoro sve zahtjeve koji su stizali. Disproporcionalni razvoj unutar Bosne i Hercegovine, razlike između razvijenih i nerazvijenih sredina, seoskih i gradskih područja onemogućavali su jedinstvenu akciju i strategiju na ovom planu. Žene sa sela nisu imale pristup zdravstvenim službama; stoga je planiranje porodice u takvim uslovima bilo nemoguće, jer za mnoge od njih kontracepcija nije bila poznata niti dostupna, kao ni prilika za prekid neželjene trudnoće. Dotle se u gradovima koji doživljavaju transformaciju usljed naglog priliva novog stanovništva, uglavnom sa sela, koje se prilagođava novom načinu života bilježi stalan porast broja legalnih i ilegalnih abortusa. Oni su bili posljedica neprosvijećenosti, te patrijarhalnih stavova koji su se teško mijenjali, a koji su ženi nametali breme srama i stida.

Pravni okvir, djelimičnost uspjeha akcije na promoviranju kontracepcije i seksualnog odgoja, nerazvijena zdravstvena mreža i nedostatak kadra u bosanskohercegovačkim uslovima razvoja društva koje je bilo dominantno agrarnog porijekla, uglavnom neprosvijećeno, utjecali su da abortus kao reproduktivno pravo žene postane dominantan i u većini slučajeva i jedini način reguliranja neželjene trudnoće i planiranja porodice. U većini slučajeva liječile su se posljedice, a ne uzroci. Veliki broj abortusa bio je posljedica nedovoljnog angažmana na promoviranju i provođenju preventivnih mjera, kontracepcije i seksualnog odgoja, dok su uzroci, s druge strane, ležali u protivrječnostima socijalne i ekonomske transformacije društva tog vremena. Rasprave o ovim pitanjima, primjeri iz prakse i s terena pokazuju da je normativna liberalizacija reproduktivnih prava tokom 1950-ih i 1960-ih godina u suštini više bila socijalna nego emancipacijska mjera.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo

Fond: Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine (SSRNBiH):

- Konferencija za pitanje društvenog položaja žena Bosne i Hercegovine (KDAŽBiH)
- Savez ženskih društava Bosne i Hercegovine (SŽDBiH)

Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd, Srbija

Fond: Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ):

- Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije (KDAŽJ)

Objavljeni izvori

Aktuelni problemi obrazovanja i vaspitanja u Bosni i Hercegovini. Pripremni materijal za šesti kongres SSRN BiH, Sarajevo: Politička biblioteka, 1965.

Anketa o zaposlenim ženama 1958. Statistički bilten 155, Beograd: Savezni zavod za statistiku, novembar 1958.

Jugoslavija 1945-1964. Statistički pregled, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1965.

Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije, Beograd: Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, novembar 1963.

Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine sa ustavnim amandmanima I-IV, Sarajevo: Republička pravna biblioteka, 1978.

Milojković, Vladimir A., *Zdravstvena zaštita žena, djece i omladine u BiH*, Sarajevo: Zavod za zdravstvenu zaštitu BiH, 1967.

Zdravstveno stanje stanovništva u SR BiH u 1966. godini, Sarajevo: Zavod za zdravstvenu zaštitu BiH, 1967.

Zdravstveno stanje stanovništva u SR BiH za 1965. godinu, Sarajevo: Zavod za zdravstvenu zaštitu BiH, maj 1966.

Žena u društvu i privredi Jugoslavije. Statistički bilten br. 298, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1964.

Štampa

Nova žena, Sarajevo, 1955, 1956, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1967, 1968, 1971.

Literatura

Knjige

Bosanac, Milan, *Vanbračna porodica*, Zagreb: Prosveta, 1976.

Božinović, Neda, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: devedesetčetvrta, 1996.

Dobrivojević Tomić, Ivana, *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918-1991)*, Beograd: Arhipelag, 2022.

Hadžimusić, Semir, *Pismeni graditelji socijalizma. Opismenjavanje stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu obnove (1945-1948)*, Tuzla: JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 2023.

Kamberović, Husnija, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina 1945-1953. godine*, Sarajevo: Tešanj, 2000.

Sijerčić, Ejub, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1976.

Spahić Šiljak, Zilka, *Žene, religija i politika. Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*, Sarajevo: Internacionalni multireligijski i interkulturni centar IMIC, *Zajedno*, Centar za interdisciplinarne

postdiplomske studije – CIPS Univerziteta u Sarajevu, Transkulturalna psihosocijalna obrazovna fondacija TPO, 2007.

Članci

- Alinčić, Mira, “O planiranju porodice u SFRJ s pravnog aspekta”, u: *Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji*, Beograd: Institut društvenih nauka, Centar demografskih istraživanja, 1980, 157–173.
- Bonfiglioli, Chiara i Sara Žerić, “Debating Abortion and Contraception in Socialist Yugoslavia: A Microhistorical Perspective”, u: *Narodna umjetnost*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2023, sv. 60, br. 1, 147–162.
- Dobrivojević Tomić, Ivana, “Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i reproduktivno zdravlje u socijalističkoj Jugoslaviji”, u: *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, Beograd: SANU, 2019, LXVII, 2, 309–323.
- Dobrivojević Tomić, Ivana, “Trajnost i promena. Abortusna kultura, liberalizacija propisa i pokušaj seksualne edukacije stanovništva Jugoslavije (1918-1991)”, u: *Prispevki za noviju zgodovino*, Ljubljana: Inštitut za noviju zgodovino, 2019, LVIX, br. 3, 113–130.
- Dobrivojević Tomić, Ivana, “Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945-1974”, u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2018, XXXVI, br. 1, 119–132.
- Dobrivojević, Ivana, “Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945-1974”, u: *Istorija 20 veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2016, br. 2, 83–98.
- Džumhur, M., A. Milojković, E. Šerstnev, S. Šimić, “Neki aspekti neželjene trudnoće na teritoriji SRBiH”, u: *V kongres ginekologa opstetičara Jugoslavije – referati i koreferati Sarajevo 1-4. oktobra 1964*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1964, 35–41.
- Drezgić, Rada, “Policies and Practices of Birth Control under the State Socialism”, u: *The History of the Family*, 2010, 15 (2), 191–205.
- Gudac-Dodić, Vera, “Položaj žene u Srbiji (1945-2000)”, u: *Žene i deca. 4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2006, 36–42.

- Horvat, Lea, “Od ‘doživotnog strogog zatvora’ do kućanskih poslova ‘bez velikog napora’”, u: *Kontinuiteti i inovacije*, Zagreb – Pula: Srednja Europa, Sveučilište Juraja Dobrile, 2021, 29–53.
- Jamnicky, Ante i Evgenije Šerstnev, “Problem zaštite majke i djeteta u SR BiH”, u: *Bilten republičkog zavoda za zdravstvenu zaštitu*, Sarajevo: Republički zavod za zdravstvenu zaštitu, 1963, br. 3, god. X, 77–91.
- Katz, Vera, “O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942–1953.”, u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, br. 40, 135–155.
- Ličina Ramić, Aida, “Nova ženska organizacija – Savez ženskih društava BiH”, u: *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung, 2023, 163–219.
- Pavlović, Aleksandar i Nenad Trifković, “Iskustva iz rada Savjetovaništa za planiranje porodice u Tuzli”, u: *Medicinska revija*, Beograd: Galenika, 1969, god. 19, br. 2, 31–42.
- Rožman, Sara, “Geneza pravice do umetne prekinitve nosečnosti v nekdanji Jugoslaviji”, u: *Ars & humanitas: revija za umetnost in humanistiko*, Ljubljana: Filozofski fakultet, Univerzitet u Ljubljani, 2009, 3 (1–2), 301–325.
- Sparavalo, Joko, “Deagrarizacija – osnov socijalne i prostorne pokretljivosti stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu poslije Drugog svjetskog rata”, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za historiju, institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, 365–388.

Doktorske disertacije

- Alispahić, Nisveta, *Socijalni, medicinski i demografski aspekti planiranja porodice u Tuzli i okolini*, doktorska disertacija, Tuzla: Univerzitet u Tuzli, Medicinski fakultet, 1989.
- Bogdan, Branka, *Reproductive regulation in socialist Yugoslavia: a social and cultural history*, Dissertation, Melbourne: Monash University, 2019.

ON SOME ASPECTS OF FAMILY PLANNING IN SR BiH: ABORTION AND CONTRACEPTION DEBATES DURING 1950s AND 1960s

Summary

In socialist Yugoslavia after the Second World War, the gradual liberalization of women's reproductive rights took place as part of a wider emancipatory policy. The newly established legal framework, which was determined in accordance with the ideological and political aspirations of the authorities, redefined, in the legal sense, the position and role of women in the society of that time, and reproductive rights represented an important segment of those changes. The transformation of women's reproductive rights occurred gradually during the 1950s and 1960s and can be seen through two phases. The first phase was from the passing of the legal act from 1952 until the end of the 1950s, when abortion was partially legalized, and the second phase was from 1960 and the adoption of *the Regulation* which further liberalized the termination of pregnancy, until 1969 when the complete liberalization of abortion took place. This policy was established according to the *top-down* principle, from the federal to the republic levels, and one of the key roles in the implementation of this policy, in the broader social plan, was played by women's organizations, first the Union of Women's Societies and later the Conference for the Women's Social Activities.

The development of Bosnia and Herzegovina, as an equal federal unit in the newly established state community, socialist Yugoslavia, was shaped in accordance with the new political and ideological course, but also with inherited circumstances. A deeply patriarchal, predominantly agrarian society, with a high percentage of illiterate population, especially women, and with a modest network of medical institutions, led the proclaimed emancipatory policy of the new government towards women, and thus the policy

of liberalizing women's reproductive rights, to encounter numerous difficulties and challenges.

With the gradual liberalization of abortion from 1952, through the 1960s to the full liberalization that followed in 1969, the number of legal abortions steadily increased, as did the number of criminal abortions at the same time. Despite numerous analyses, research and discussions about the problems of abortion, about the causes and consequences of this phenomenon and preventive measures, contraception and sexual education, there were no major changes in the everyday life of Bosnian women. Abortion, as a woman's reproductive right, has become the prevailing and in some cases the only way to regulate unwanted pregnancy and family planning. Examples from practice, during the 1950s and 1960s, in addition to indicating that due to deep differences within the Republic of Bosnia and Herzegovina, a single strategy for solving this problem could not be established, also confirmed that the policy of liberalizing women's reproductive rights was essentially more of a social than an emancipatory measure.